

Ten Duinen of Ter Doest? De herkomst van de handschriften in de Openbare Bibliotheek en het Grootseminarie te Brugge¹

Dank zij twee drukbezochte tentoonstellingen zijn de middeleeuwse handschriften, die ooit aan de West-Vlaamse cisterciënzerabdijen van Ten Duinen en Ter Doest hebben toebehoord, thans ook voor het grote publiek een begrip geworden. Duizenden bezoekers aan *Vlaamse kunst op perkament* in 1981 en *Besloten wereld, open boeken* in 2002 hebben kennis kunnen maken met de merkwaardigste codices uit deze verzamelingen en iets kunnen aanvoelen van de lang vervlogen religieuze en artistieke sfeer waarin deze zijn ontstaan. De rijk geïllustreerde catalogi van deze tentoonstellingen zijn een blijvend aandenken en een nuttig werkinstrument². De handschriften uit

-
- 1 Onze hartelijke dank gaat uit naar Kurt Priem en Ludo Vandamme, die de aan hun zorgen toevertrouwde handschriften met de grootste bereidwilligheid ter beschikking gesteld hebben en mij bij het onderzoek, waarvan de resultaten hier voorliggen, alle mogelijke faciliteiten hebben verleend. Noël Geirnaert was zoals steeds bereid mij van zijn uitgebreide kennis te laten genieten. De foto's waarmee deze bijdrage geïllustreerd is dank ik aan de tegemoetkoming van Ludo Vandamme.
 - 2 *Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12e tot de 16e eeuw. Tentoonstelling ingericht door de Stad Brugge in het Gruuthusemuseum, 18 juli - 18 oktober 1981*, Brugge 1981; *Besloten wereld, open boeken. Middeleeuwse handschriften in dialoog met actuele kunst. Tentoonstelling in het Grootseminarie in Brugge van 16 augustus tot 17 november 2002*, ed. Laurent Busine en Ludo Vandamme, met medewerking van Noël Geirnaert en Sofie Leyts, Brugge, Tielt 2002. Sinds het midden van de twintigste eeuw is de wens om het geïnteresseerde publiek te laten kennis maken met (verluchte) middeleeuwse handschriften zeer sterk naar voren gekomen. Talrijke prestigieuze tentoonstellingen zijn in binnen- en buitenland ingericht geworden. Een van de bedoelingen van de organisatoren was hierbij de belastingbetaler te laten kennis maken met en zo mogelijk genieten van de pronkstukken die met openbare middelen werden aangekocht en worden beheerd. Al is een boek geen ideaal tentoonstellingsobject (er kunnen immers maar twee bladzijden van getoond worden, terwijl het gehele boek moet verzekerd worden), toch hebben dergelijke tentoonstellingen een onmiskenbaar nut.

Ter Doest zijn bovendien enkele jaren geleden door Dom Anselm Hoste in een mooi geïllustreerd en keurig uitgegeven boek beschreven³.

In de drie totnogtoe genoemde publicaties ging de aandacht in de eerste plaats naar de honderden handschriften die in de Openbare Bibliotheek De Biekorf te Brugge en in het Grootseminarie in dezelfde stad bewaard worden. Door gelukkige historische omstandigheden is een zeer groot aantal codices uit deze beide abdijen tot ons gekomen en zijn deze nu voor het allergrootste deel toegankelijk in de twee genoemde bibliotheken: een voorwaar zeldzame omstandigheid in de geschiedenis der middeleeuwse bibliotheken in de Nederlanden.

Voor de handschriften in het Grootseminarie, die de kleinste, maar door hun decoratie de kostbaarste van de twee verzamelingen vormen, kan men nog wijzen op enkele bijdragen in het boek, dat twee decennia geleden verscheen onder de titel *De Duinenabdij en het Grootseminarie*⁴. Maar uiteindelijk kan en moet iedereen, die zich met de West-Vlaamse cisterciënzerhandschriften wil bezig houden, teruggrijpen naar twee belangrijke wetenschappelijke catalogi: die van A. De Poorter voor de Openbare Bibliotheek, verschenen in 1934⁵, en

Alleen beantwoorden de begeleidende catalogi, die zich in principe tot de bezoeker richten, meestal niet aan het gestelde doel: de meeste catalogi van handschrifttentoonstellingen zijn wetenschappelijke publicaties, die veel nuttige informatie bevatten voor de vakgenoot, o.m. uitvoerige codicologische, kunsthistorische en iconografische beschrijvingen en discussies, maar waaraan de doorsnee bezoeker, buiten de illustraties, weinig heeft. Al te vaak betaalt deze voor een moeilijk te hanteren boek, dat niet echt voor hem bestemd is. De eerstgenoemde Brugse catalogus ontsnapte niet helemaal aan dit euvel (zonder dat dit nu als kritiek moet beschouwd worden). De samenstellers van de recente catalogus *Besloten wereld, open boeken* zijn resoluut een andere weg opgegaan en hebben gekozen voor een prachtig geïllustreerd en uitgegeven boek, waarvan de tekst hoofdzakelijk bestaat uit een reeks vlot leesbare hoofdstukken met grote illustraties, en het voortreffelijk catalogusgedeelte met kleine afbeeldingen van elk tentoongesteld stuk tot de juiste proporties is herleid. Of in deze laatste tentoonstelling nu ook een dialoog met actuele kunst tot stand is gekomen is een vraag waarop ik hier niet wens in te gaan.

3 A. Hoste, *De handschriften van Ter Doest*, Steenbrugge 1993.

4 A. Denaux en E. Vanden Berghe, *De Duinenabdij en het Grootseminarie te Brugge. Bewoners, gebouwen, kunstpatrimonium*, Tielt, Weesp 1984, met o.a. de bijdrage van M. Smeyers en B. Cardon, "Vier eeuwen Vlaamse miniatuurkunst in handschriften uit het Grootseminarie te Brugge", pp. 137-188.

5 A. De Poorter, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque publique de la Ville de Bruges*, Gembloux, Parijs 1934 (*Catalogue général des manuscrits des bibliothèques de Belgique*, II).

die van Eg. I. Strubbe en D. De Bruyne voor het Grootseminarie, die spijtig genoeg nooit is uitgegeven en nog altijd in handschrift en in niet geheel afgewerkte vorm moet geraadpleegd worden. Beide catalogi blinken uit door een voor hun tijd merkwaardige degelijkheid en betrouwbaarheid, ook al zijn enkele identificaties van teksten aan herziening toe en moeten veel opgegeven dateringen der handschriften herbekeken worden - maar de datering van een handschrift is dan ook een punt waarover zelfs paleografen, codicologen en kunsthistorici van mening kunnen verschillen.

Er is slechts één auteur die vanuit paleografisch, codicologisch en kunsthistorisch oogpunt de hier behandelde codices (of juister: de oudste onder hen) heeft onderzocht: Gerard Isaac Lieftinck (1902-1994). Zijn in 1953 verschenen studie *De libri en scriptoria der West-Vlaamse Cisterciënzerabdijen Ter Duinen en Ter Doest* is de eerste, en totnogtoe ook de enige, originele bijdrage tot de studie van deze grote groep handschriften⁶. De recentere literatuur heeft zich kritisch uitgelaten over de bevindingen van de Leidse geleerde. Met name zijn stelling, dat vele van deze handschriften in het scriptorium van het Sint-Donatianskapittel te Brugge zijn ontstaan, is telkens weer aangevochten geworden. Ook de ongegrondheid van een aantal details in zijn betoog is herhaaldelijk aangetoond. Ongetwijfeld was Lieftinck's benadering van het probleem, waarbij het begrip "kwaliteit" zo'n vooraanstaande rol speelt, in een zekere mate op intuïtie gebaseerd en erg persoonlijk. Zijn stelling betreffende de rol, die het scriptorium van Sint-Donatiaan in de vorming van genoemde bibliotheken heeft gespeeld, is moeilijk te bewijzen en men kan zich afvragen in welke mate zij met de werkelijkheid overeenkomt.

Lieftinck's betoogtrant heeft nooit door helderheid of vlotte leesbaarheid uitgeblonken. Ook in de genoemde studie is dit het geval. Maar wanneer men zich de moeite getroost dit werk te herlezen, dan kan men slechts bewondering opbrengen voor zijn kennis van en doorzicht in zo talrijke codices, die hij bij slechts enkele bezoeken aan Brugge had leren kennen, en voor de moed waarmee hij het aarts-

6 G.I. Lieftinck, *De libri en scriptoria der West-Vlaamse Cisterciënzerabdijen Ter Duinen en Ter Doest in de 12e en 13e eeuw en de betrekkingen tot het atelier van de kapittelschool van Sint-Donatiaan te Brugge*, Brussel 1953 (*Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Kl. der Letteren*, 15, nr. 2).

moeilijke probleem van hun ontstaansgeschiedenis heeft aangepakt. Dat gedurende de voorbije halve eeuw niemand zich heeft geroepen gevoeld om Lieftinck's studie te hernemen, spreekt dan ook boekdelen.

Het was Lieftincks doel de scriptoria te ontdekken, waar de oudste handschriften van de Duinenabdij en van Ter Doest zijn ontstaan. In de volgende bladzijden willen wij een ander - en minder hachelijk - probleem onder de loupe nemen, nl. de vraag welke van de honderden bewaarde codices uit de bibliotheek van de Duinenabdij, en welke uit die van Ter Doest afkomstig zijn. Een argeloze lezer zal wellicht opmerken, dat dit sinds het verschijnen van Dom Hoste's boek geen probleem meer kan zijn, maar zo eenvoudig liggen de zaken niet, zoals hierna zal blijken. In zijn bespreking van *De handschriften van Ter Doest* heeft Noël Geirnaert één handschrift aan Hoste's lijst toegevoegd, en gewezen op een uiterlijk kenmerk van deze codices, dat wellicht zou toelaten nog meer handschriften uit Ter Doest te identificeren⁷. Ook in verschillende bijdragen in *Vlaamse kunst op perkament* heeft hij op dit kenmerk een beroep gedaan om codices aan Ter Doest toe te schrijven⁸.

Voor alle duidelijkheid willen wij nog eens beklemtonen dat, waar Lieftinck zich in de eerste plaats met scriptoriumgeschiedenis bezig hield, het hier integendeel gaat om bibliotheekgeschiedenis. Wij vragen ons niet af waar de handschriften zijn ontstaan, maar waar zij tijdens de Middeleeuwen werden bewaard: in de Duinenabdij of in Ter Doest. Welke abdij had de rijkste verzameling, de moederabdij der Duinen, of haar een halve eeuw jongere dochterinstelling Ter Doest? Verschillende geleerden hebben daaromtrent in het verleden uitspraken gedaan. Dom Nicolas Huyghebaert meende daarbij het volgende:

"Van de 554 middeleeuwse handschriften die de stedelijke bibliotheek verzameld heeft komen er 150 uit Ter Doest en 300 uit de Duinenabdij. In het Grootseminarie zouden 21 handschriften afkomstig zijn van Ter Doest en 82 van de Duinenabdij"⁹.

7 N. Geirnaert, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 82 (1995), pp. 175-177.

8 *Vlaamse kunst op perkament* (zie n. 2), nrs. 21-23, 24.

9 *Vlaamse kunst op perkament*, p. 66.

Hij voegt er niet bij waarop deze cijfers steunen. Zij kunnen bezwaarlijk berusten op de eigendomsinscripties, die in veel handschriften nog te lezen zijn, want er zijn meer eigendomsmerken die op Ter Doest wijzen dan op Ten Duinen. In zijn boek waagt Dom Anselm Hoste zich aan de volgende schatting:

"Van Ter Doest zijn 125 handschriften in de Stadsbibliotheek, 23 in het Grootseminarie en 7 in andere bibliotheken. Dit zou nog een handschriftenbestand van 155 bewaarde codices uitmaken"¹⁰.

In haar grote studie over de 17de-eeuwse catalogus van wat toen de Duinenhandschriften waren (waarover verder meer), gaat Marie-Thérèse Isaac een stap verder. Hoewel dat buiten het eigenlijk opzet van haar onderzoek viel, heeft zij toch een hoofdstukje van haar boek gewijd aan de oorspronkelijke herkomst der codices, of juister, der codicologische eenheden waaruit zij zijn samengesteld. "Dans la plupart des cas", schrijft zij, "nous sommes en mesure d'établir l'appartenance originelle de ces unités". Volgens haar zijn, op een totaal van 597 codicologische eenheden (overeenkomend met 554 codices), 125 eenheden aan Ter Doest toe te wijzen, en 472 aan de Duinenabdij, d.w.z. dat 1/4 van de bewaarde handschriften oorspronkelijk aan de bibliotheek van Ter Doest zouden hebben toebehoord, en 3/4 aan die van de Duinenabdij. Als men het aantal titels vergelijkt zou het verschil zelfs nog groter zijn: 1/5 uit Ter Doest, 4/5 uit Ten Duinen¹¹.

Zo preciese cijfers als hierboven aangegeven wekken enige verwondering. Het is niet helemaal duidelijk waarop zij berusten, temeer daar mevr. Isaac zelf opmerkt dat, zoals hoger gezegd, meer middel-eeuwse eigendomsmerken in de betreffende handschriften naar Ter Doest verwijzen dan naar de Duinenabdij¹². Wij zullen in onze conclusies op deze cijfers terugkomen en nagaan in welke mate zij met de werkelijkheid overeenkomen.

Het ligt voor de hand dat, willen wij in deze zaak tot klaarheid komen, wij moeten beginnen met een overzicht te geven van de criteria, waarop men zich kan baseren om een handschrift aan deze of

10 Hoste, *De handschriften van Ter Doest* (zie n. 3), p. 21.

11 M.-T. Isaac, *Les livres manuscrits de l'abbaye des Dunes d'après le catalogue du XVIIe siècle*, Aubel 1984 (*Collection Livre - Idées - Société*, Série in-8°, 4), p. CCII.

12 Isaac, *op. cit.*, p. CVI.

gene instelling toe te schrijven. Wij zullen in het volgende de handschriften uit de Openbare Bibliotheek te Brugge aanduiden met de afkorting OB, die uit het Grootseminarie aldaar met de afkorting GS.

Oude catalogi

Geen van beide abdijen heeft ons een uit de Middeleeuwen daterende lijst nagelaten van haar boekenbezit. Het 13de-eeuwse lijstje dat onder de titel *Libri de parvo aumario* ("Boeken uit de kleine bibliotheek") in OB 55 voorkomt staat wel neergeschreven in een codex uit de Duinenabdij, maar het is zeer de vraag of het ook op laatstgenoemde abdij betrekking heeft, zoals Dom Donatien De Bruyne meende. Dom Nicolas Huyghebaert aarzelde om het aan Ter Doest dan wel aan de Eeckhout-abdij te Brugge toe te schrijven. Geen enkele van de 25 titels heeft men met bewaard gebleven handschriften kunnen identificeren, behalve de eerste, die het handschrift betreft waarin de catalogus staat opgetekend. Onderverdeling van de kloosterbibliotheek in een *magna libraria* en een *parva libraria* treffen wij ten onzent aan bij de cisterciënzers van Villers in het begin van de 14de eeuw, dus is het niet a priori uitgesloten dat Ten Duinen of Ter Doest, of allebei, een soortgelijke dubbele structuur vertoonden. Maar het woord *aumarium* in het opschrift (in plaats van *armarium*) wijst op een Franstalig milieu en lijkt ons in verband met een Vlaamse abdij niet erg waarschijnlijk¹³.

De *Inventaris van de boecken toebehoirende myn eerweerden heere den prelaet van de Duynen in tcomptoir wesende*, uit het jaar 1582, betreft 219 boeken, die abt Laurens Van den Berghe na de godsdiensttroebelen naar het refugehuis van de Duinenabdij te Nieuwpoort had laten overbrengen. 23 ervan worden als handschriften aangeduid. Hoe onvolledig ook, is dit lijstje belangrijk voor de

13 *Corpus Catalogorum Belgii. The Medieval Booklists of the Southern Low Countries*, ed. A. Derolez, B. Victor en W. Bracke (hierna geciteerd als CCB), I (2e ed.), Brussel 1997, 61; voor Villers, zie CCB, IV, Brussel 2001, 88.

wedersamenstelling van de oorspronkelijke bibliotheek van de West-Vlaamse moederabdij¹⁴.

De bekende catalogus van de handschriften van de Duinenabdij, die Antonius Sanderus in 1641 publiceerde, was opgemaakt door Carolus De Visch, de latere prior van deze instelling, toen deze reeds naar Brugge was verhuisd naar de plaats, waar nu het Grootseminarie staat. Marie-Thérèse Isaac heeft er in 1984 een diepgaande studie aan gewijd, die wij hoger reeds vermeld hebben, en waarin zij met grote acribie de bewaarde handschriften in de mate van het mogelijke met de catalogusbeschrijvingen van De Visch heeft geïdentificeerd¹⁵. Ondanks zijn grote kwaliteiten kan dit werk ons niet helpen bij de oplossing van het probleem dat ons hier bezig houdt, want de handschriften uit Ter Doest waren reeds met die van de Duinenabdij verenigd en vermengd toen De Visch zijn catalogus opstelde.

Eigendomsmerken

Alle hier behandelde handschriften waren dus vanaf de jaren 1620 samen gehuisvest in het voormalige refugehuis van Ter Doest aan de Potterierei te Brugge, waar de nieuwe Duinenabdij zou verrijzen. Alle vertonen op hun eerste en laatste bladzijde het zgn. Duinenkruis, d.i. een zwart stempeltje in de vorm van een Bourgondisch kruis. Het werd in de 17de eeuw stelselmatig in de codices aangebracht en laat toe te bevestigen dat een handschrift waarin het voorkomt uit een van beide abdijen afkomstig is, maar niet vast te stellen uit welke.

Eigendomsinscripties van de 12de, 13de, 14de en 15de eeuw, die dat wel ondubbelzinnig mogelijk maken, komen relatief veel voor. *Liber sancte (beate) Marie de Dunis* en *Liber sancte (beate) Marie de Thosan* met hun varianten, of eventueel andere nota's die vermelden dat een codex geschonken of gekocht werd of in het bezit van een abt of monnik is geweest, treffen we aan op talrijke handschriften uit de

14 Brugge, Rijksarchief, CE/2914: *Inventaris van de boucken liggende in thuyt te Nieuwpoort*; de meeste van deze handschriften komen uit de verzameling van abt Jan Crabbe (1457/59-1488), die als afzonderlijke verzameling en omwille van de kostbaarheid der codices waarschijnlijk het eerst in veiligheid is gebracht.

15 Zie n. 11.

Duinenabdij en uit Ter Doest. Waarom op honderden andere codices dergelijke eigendomsmerken ontbreken valt moeilijk te zeggen: zij kunnen geschreven geweest zijn op schutbladen, die mettertijd accidenteel of bij een restauratie verloren gegaan zijn, of zij werden nooit aangebracht: uit nalatigheid, of omdat men dat in bepaalde perioden of bij bepaalde categorieën van boeken niet aangewezen vond (met name bij liturgische boeken). Wij veronderstellen dat veel handschriften nooit een eigendomsmerk gekregen hebben.

Bepaalde eigendomsmerken werden niet *in* het handschrift aangebracht, maar buiten op de band. In de late Middeleeuwen, toen het gebruik om boekbanden met losse stempels in blinddruk te versieren opkwam, beschikte men in de Duinenabdij over een ovale eigendomsstempel die tussen andere stempels op de platten kon worden aangebracht. Hij vertoont het wapen van de abdij en de inscriptie *Dunis*. Gezien de kosten die het vervaardigen van een dergelijke stempel meebracht baart het op het eerste zicht verwondering, dat hij op niet meer dan twee bewaarde banden wordt aangetroffen¹⁶, terwijl toch talloze banden in hun oorspronkelijke staat tot ons zijn geko-

Fig. 1. Stempel met het wapen van de Duinenabdij als boekbandstempel gebruikt (OB 476)

16 OB 158 en 476.

men. Toch is het zeer waarschijnlijk, dat deze stempel niet als boekbandstempel werd ontworpen, maar met de bedoeling hem in metaal te slaan¹⁷.

Een andere, en nog merkwaardiger vorm van eigendomsmerk zijn inderdaad de kettingklampen, waarvan een paar bewaard gebleven zijn. Zoals wij nog zullen zien waren de bibliotheken van Ten Duinen en Ter Doest op een bepaald ogenblik bijna uitsluitend uit *libri catenati* samengesteld; de ketting, waarmee de boeken aan hun lessenaars waren vastgemaakt, werd aan de boekband bevestigd door middel van twee ongeveer rechthoekige messing plaatjes, die samen de kettingklamp vormen en met behulp van twee klinknagels doorheen het hout van het bord aan binnen- en buitenzijde van een van de platten aangebracht waren. Wij kennen vier exemplaren van een kettingklamp-helft van de Duinenabdij, waarop het wapen van de abdij en de naam *Dunis* in reliëf zijn aangebracht in exacte dezelfde ovale vorm, die wij ook op een paar boekbanden hebben aangetroffen¹⁸. Het ligt dan ook voor de hand aan te nemen, dat deze wapenstempel bedoeld was om in de kettingklampen van de Duinenhandschriften te worden geslagen, en slechts uitzonderlijk op het boekbandleder is geprent geworden.

Fig. 2. Kettingklamp met het wapen van de Duinenabdij (OB 476)

17 Wij danken Ludo Vandamme voor deze suggestie.

18 OB 102, 233, 476, GS 40/85.

Er is één voorbeeld van een andere dergelijke kettingklamp bekend, die volgens De Poorter het wapen van een niet-geïdentificeerde abt voorstelt. Hij komt voor op de band van een handschrift dat zeker uit Ter Doest afkomstig is¹⁹; het wapen vertoont een keper, met in 1 en 2 een letter T, in 3 een krukkenkruis, het geheel bekroond met een abtsstaf.

Fig. 3. Kettingklamp met het wapen van een abt van Ter Doest (OB 206)

De nota's die meedelen dat een handschrift door een monnik van een van beide abdijen is geschreven, of in opdracht van een abt of een monnik, zijn niet als eigenlijke eigendomsmerken te beschouwen, maar hebben in de praktijk doorgaans dezelfde bewijskracht. Wij kennen een paar kopiisten bij naam, en wij mogen aannemen dat in de regel hun schrijfwerk voor de bibliotheek van hun eigen abdiĳ bestemd was.

Band

Voor de talrijke bewaarde codices die niet van een eigendomsmerk voorzien zijn moeten we zoeken naar andere kenmerken, die ons misschien kunnen toelaten ze aan de ene of de andere abdiĳ toe te schrijven. Wij verkeren hierbij in de gelukkige omstandigheid, dat zowel in

19 OB 206.

de Openbare Bibliotheek als in het Grootseminarie een zeer groot aantal handschriften nooit herbonden is of, zo er al een nieuwe band werd aangebracht, doorgaans niet alle elementen van de oude band zijn weggegooid, zoals elders al te vaak is gebeurd. Wat wél bijna altijd van de oorspronkelijke banden is verwijderd, zijn de meeste metalen onderdelen of het beslag: de sluitriemen en sloten, de pinnen? waarover de sluitriemen grepen, de doppen die de platten beschermden, de eventuele hoekstukken, enz. Al deze elementen, die hinderlijk werden toen men de boeken vertikaal naast elkaar ging opstellen, zijn niet meer aanwezig, en men moet goed toekijken om nog de sporen te zien die zij op de banden hebben achtergelaten. Al is dus veel informatie verloren gegaan, toch kan men uit de spijkergaten, afdrukken en andere sporen die wij op de banden aantreffen nog heel wat te weten komen over de manier waarop in deze twee middeleeuwse bibliotheken de boeken geplaatst waren en hun bewaring verzekerd en hun consultatie vergemakkelijkt werd.

Een ernstig probleem hierbij - en bij deze kloosterbanden in het algemeen - is dat zij vaak niet goed gedateerd kunnen worden: de banden en alles wat erop is aangebracht zijn natuurlijk niet ouder dan de handschriften zelf die zij omvatten, maar ze meer precies dateren lijkt in het geval dat ons bezig houdt bijzonder moeilijk: veel banden zijn oud, d.w.z. zij dateren van de 13de en 14de eeuw; maar de West-Vlaamse cisterciënzers gaven blijkbaar nog op het einde van de Middeleeuwen de voorkeur aan banden van een zeer archaisch type: wij zien soms dat banden die men op het eerste gezicht als "Romaans" zou typeren nog rondom 15-eeuwse handschriften aangetroffen worden.

Een grondige studie van de honderden bewaarde oude banden uit de Duinenabdij en Ter Doest zou ons ongetwijfeld een stuk dichter bij de oplossing van onze dateringsproblemen kunnen brengen - en wellicht ook bij de beantwoording van de vraag welke banden uit Ten Duinen, en welke uit Ter Doest komen. Aan zulk een onderzoek, dat een grondige analyse van de gebruikte bindtechniek veronderstelt, viel hier niet te denken. De volgende opmerkingen mogen volstaan. Van de 12de tot de 15de eeuw treffen wij zware, onversierde banden in bruin, zwart of wit rundsleder aan, waarop vaak nog de haarresten zichtbaar zijn. De oudste zijn van het Romaanse type, met platten die niet groter zijn dan het boekblok en halfcirkelvormig uitgewerkte

kapitalen, die er uitzien als "oren" boven- en onderaan de bandrug.

Andere banden, even massief als de voorgaande, zijn met een eenvoudig patroon van filets in blinddruk versierd, niet zelden verschillend tussen voorplat en achterplat. Men noteert dat een reeks in het Grootseminarie bewaarde banden na de Middeleeuwen in dezelfde stijl herbonden zijn, op houten of vaker op kartonnen borden. Zij onderscheiden zich overigens van hun middeleeuwse soortgenoten door het ontbreken van spijkergaten en andere sporen van beslag, sluitingen, enz.

In een minderheid der bewaarde oude banden zijn de platten niet alleen met filets versierd, maar ook met losse stempels in blinddruk. Tengevolge van het ruwe leder waarop zij zijn aangebracht of van de sleet waaraan de banden onderhevig zijn geweest zijn zij doorgaans moeilijk herkenbaar. Een studie van deze stempeling, die in veel gevallen zeer summier, in sommige andere integendeel bijzonder druk is, zou ons ongetwijfeld in staat stellen deze banden in grotere groepen onder te brengen en aan een van de twee abdijen toe te wijzen, indien wij daarbij door de aanwezigheid van eigendomsmerken worden geholpen.

Twee voorbeelden mogen volstaan om dat aan te tonen. Een aantal handschriften, blijkbaar alle uit Ter Doest afkomstig, worden gekenmerkt door een eigenaardige "dubbelhartvormige" leliestempel, die meestal in combinatie met een vierkante stempel die een tweekoppige adelaar voorstelt op de platten is aangebracht²⁰. Daartegenover kan men enkele banden uit de Duinenabdij herkennen aan de versiering met een smalle ruitvormige leliestempel, eventueel in combinatie met een brede ruitvormige stempel waarin een gekroonde draak is afgebeeld²¹. Hier ligt een vruchtbaar onderzoeksveld voor de boekbandenspecialist die zich niet wenst te beperken tot de studie van "fraaie banden".

In het algemeen valt in deze toch zeer uitgebreide groep middeleeuwse banden op hoe ontzettend zeldzaam de meestal op glanzend leder uitgevoerde en met losse stempels of paneelstempels voortreffelijk versierde banden zijn, die de roem van de laatmiddel-

20 Zie deze stempels, alleen of samen, in OB 210, 392, 481, 502, 520, 529, 542; GS 95/130, 103/129.

21 OB 233, 290, 476, 490, 563; GS 89/54; zie ook Brussel, Koninklijke Bibliotheek, handschrift 7978-79.

eeuwse en 16de-eeuwse Vlaamse boekbandkunst uitmaken. Buiten de door Jan Crabbe, abt van de Duinenabdij, en Hendrik Keddekin, abt van Ter Doest, in de tweede helft van de 15de eeuw bestelde codices treft men ze nauwelijks aan. Het gaat om werk van lekenateliers, zoals uit sommige gesigneerde banden blijkt²².

Ketting

Een verbazende vaststelling, die men bij nagenoeg alle oude banden uit de West-Vlaamse cisterciënzerabdijen kan doen, is dat deze handschriften ooit *libri catenati* waren. Men moet zich voorstellen dat, zowel in de Duinenabdij als in Ter Doest, de quasi gehele boekenverzameling op lange, schuine lessenaars lag "opgesteld", klaar voor de consultatie. Deze bibliotheken waren dus geen min of meer toevallig bijeengebrachte verzameling boeken, maar een georganiseerde studiecollectie waarin de monniken altijd terecht konden, ook als geen bibliothecaris aanwezig was. Op de betekenis van deze vaststelling zal in de conclusies bij dit artikel nader ingegaan worden, alsook op de vraag wanneer deze studiebibliotheken op die manier werden ingericht.

Handschriften die zeker geen *libri catenati* waren en dus geen deel uitmaakten van de eigenlijke bibliotheek zijn:

(1) de liturgische boeken, die zich waarschijnlijk in de sacristie bevonden en naar het koor van de kerk gebracht werden naargelang zij vereist waren bij mis en officie²³. Nochtans zijn enkele boeken die wij als liturgisch zouden bestempelen blijkaar toch geketend geweest²⁴;

(2) in de Duinenabdij: de luxecodices van abt Jan Crabbe. Ook wanneer deze het eigendomsmerk van de abdij dragen, is het duidelijk dat de humanistisch gezinde prelaat er de voorkeur aan gaf zijn kostbare handschriften in zijn private bibliotheek onder te brengen²⁵;

22 GS 49/18, door Iohannes de Lende; GS 78/182, door Lodewijk Bloc; GS 112/111 en 113/78, beide om handschriften besteld door abt Crabbe.

23 Bvb. OB 307, GS 49/18.

24 OB 318 in Ter Doest; GS 52/46 in de Duinenabdij.

25 Zie bvb. GS 112/111, 113/78 en 122/81 tot 124/83.

(3) enkele andere handschriften, die niet geketend waren, moeten afzonderlijk bekeken worden: in de Duinenabdij kennen wij er drie²⁶. Voor Ter Doest kan men geen niet-liturgische boeken aanwijzen die niet geketend waren.

De ketting (*catena*), waarmee de codices aan hun lessenaar bevestigd waren, is in geen enkel geval bewaard gebleven. Wel zijn enkele van de messing kettingklampen, die de verbinding vormden tussen ketting en band, min of meer intact tot ons gekomen. We vermeldden reeds de met een wapen gemerkte helften, die naar alle waarschijnlijkheid in principe aan de buitenkant van de band waren aangebracht²⁷. Van hun tegenhanger, die zich in principe aan de binnenzijde bevond, kennen wij enkele exemplaren²⁸. Daar deze plaat exact

Fig. 4. Kettingklamp van de Duinenabdij zonder wapen (OB 158)

dezelfde vorm vertoont als de klamp met het wapen van de Duinenabdij, moeten de handschriften waarop zij zich bevindt eveneens uit deze bibliotheek afkomstig zijn. Voor Ter Doest schijnt geen enkele zulke "binnenklamp" bewaard te zijn (overigens ook geen

26 OB 47, 212, 441.

27 Uitzonderingen, waarbij het wapen aan de binnenkant van het voorbord zichtbaar is, zijn OB 102 en 233 (beide Duinenhandschriften).

28 OB 19, 158, 295, 476.

enkele "buitenklamp" behalve die met het abtswapen). In de overgrote meerderheid der gevallen, waar deze originele onderdelen verwijderd of verloren zijn, kan men toch met zekerheid stellen dat het boek geketend was dank zij de aanwezigheid van twee boven elkaar liggende gaten in het voorplat, voorbord en voordeksblad, en/of dank zij de indruk of afdruk die de klamp op het bandleider of op het perkament van een schutblad of het boekblok zelf heeft achtergelaten. De afdruk van kopergroen is zelfs vaak zichtbaar wanneer de oorspronkelijke band niet meer aanwezig is, zoals men in veel 17de-eeuwse rolstempelbanden en zgn. Campmansbanden kan vaststellen.

De kettingklampen of de sporen die zij hebben achtergelaten bevinden zich steeds aan de bovenkant van het voorplat, ongeveer in het midden. Samen met de andere, nog te bespreken op de band aangebrachte onderdelen, bewijst dit dat in beide bibliotheken de boeken met hun voorplat op de lessenaar rustten, zodat hun achterplat voor de bezoeker zichtbaar was. De staaf, waarover de ringen geschoven waren waarop alle kettingen eindigden, was dus aangebracht aan de bovenzijde van de lessenaar. Door dat alles was de plaatsing der boeken in overeenstemming met de algemeen gangbare praktijk in Frankrijk en in Vlaanderen²⁹.

Uitzonderingen op deze regel zijn uiterst zeldzaam. Als men geen rekening houdt met die banden waarbij de borden of de dek- of schutbladen bij een restauratie van plaats verwisseld zijn - een slordigheid waaraan in het verleden meer dan één restaurateur zich heeft bezondigd³⁰ -, dan blijven voor Ter Doest slechts twee handschriften over die blijkbaar met het voorplat naar boven lagen, voor de Duinenabdij één. Dit zijn drie handschriften waarvan de ketting om één of andere reden bovenaan het achterplat bevestigd was³¹.

De *vorm* der klampen, voor zover die nog aanwezig zijn of duidelijke sporen hebben achtergelaten, is voor ons onderzoek hoogst

29 A. Derolez, "Hoe lagen de boeken in Nederlandse bibliotheken op het einde der Middeleeuwen?", in: *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven aangeboden aan Prof. Dr. A. Gruisjs*, ed. Chr. de Backer, A.J. Geurts en A.G. Weiler, Nijmegen/Grave, 1985, pp. 91-103.

30 Zie OB 95, 98 en 362, GS 101/135, 108/72 en 120/159 voor Ter Doest; OB 490 voor de Duinenabdij.

31 Ter Doest: OB 123 en GS 104/132; Ten Duinen: OB 290.

interessant. Uit onze illustraties blijkt, dat de bewaarde kettingklampen van de Duinenabdij de vorm hebben van een langwerpige rechthoek, waarvan de geschuinde lange zijden concaaf zijn uitgewerkt en de korte zijden sierlijke uitsnijdingen vertonen. De sporen van een dergelijke decoratieve klamp kan men op een vrij groot aantal handschriften terugvinden die, in de gevallen waarin men dat kan nagaan, inderdaad meestal van de Duinenabdij afkomstig zijn. Daarbij blijkt dat deze abdij niet één formaat van kettingklamp gebruikte, maar vier of vijf: bij de kleinste was de afstand tussen de twee klinknagels ca. 20 mm.³²; veel vaker worden sporen van een kettingklamp aangetroffen waarin deze afstand 27-28 mm. bedraagt³³; een andere courante maat is 33-35 mm.³⁴; een afstand van 38 tot 41 mm. treffen wij tenslotte in enkele handschriften aan³⁵. In ongeveer de helft van de geciteerde gevallen is ofwel de klamp geheel of gedeeltelijk bewaard, of is de vorm ervan duidelijk zichtbaar.

De enige niet-Duinenklamp die wij hebben teruggevonden en die wij aan Ter Doest hebben toegeschreven (zie hierboven, p. 12, en fig. 3), is zuiver rechthoekig van vorm en heeft niets van de elegante afwerking van de zoëven geschetste Duinenklamp. Afdrukken van een zelfde onversierde rechthoekige klamp treffen wij aan op talloze handschriften, waarvan geen enkel het ex-libris van de Duinenabdij vertoont, maar zeer vele het ex-libris (of andere nog te bespreken kenmerken) van Ter Doest. Voor zover de handschriften nog voldoende herkenbare sporen van de kettingklamp vertonen, hebben wij hier dus een quasi feilloos criterium gevonden om de Duinenhandschriften van die van Ter Doest te onderscheiden. Wij zullen verder de gevallen moeten onderzoeken waarbij dit criterium met andere kenmerken in botsing schijnt te komen.

32 OB 263.

33 OB 10, 19, 27, 83, 102, 152, 166, 290, 371, 479.

34 OB 105, 120, 130, 188, 233, 413, 414, 476, 518.

35 OB 490 en 508 (zie ook OB 430 onder Ter Doest).

Sluitingen

Alle handschriften waren gesloten met één of twee lederen sluitriemen, die aan de zijkant van het voorplat waren bevestigd en grepen over één of twee metalen pinnen, die zich ongeveer in het midden van het achterplat bevonden. Evenmin als de kettingen zijn de sluitriemen en de metalen pinnen bewaard gebleven, maar zij hebben in de oude banden meestal onmiskenbare sporen achtergelaten. De elders in de late Middeleeuwen zo gangbare *sloten*, waarvan de resten of sporen zich aan de zijkant van beide platten voordoen, treft men aan de West-Vlaamse cisterciënzerbanden zo goed als nooit aan³⁶.

In verschillende gevallen stelt men vast, dat er oorspronkelijk één sluitriem was, en dat die achteraf door twee sluitriemen vervangen werd, of omgekeerd. Welke de reden daartoe was weten wij niet: we bemerken, dat men ook voor handschriften van zeer groot formaat vaak één sluitriem voldoende vond. De grootte en plaats van de doppen en titelschilden, waarover hieronder meer zal gezegd worden, kunnen een rol gespeeld hebben bij deze keuze.

Doppen

Minder belangrijk voor ons onderzoek, maar toch het vermelden waard, zijn de metalen onderdelen die men op de platten der banden aanbracht om het leder te beschermen wanneer het boek op de lesse naar lag. Al is geen enkele van deze *doppen* bewaard gebleven, toch kan men zich meestal een vrij goed beeld vormen van het uitzicht, het aantal en de plaatsing van deze onderdelen, voor zover althans de beschadigde toestand van de borden en het bandleder en de welmenende ingrepen van restaurateurs deze sporen niet hebben uitgewist of "onleesbaar" hebben gemaakt.

Met de *vorm* der doppen kunnen wij ons hier niet bezig houden. Meestal waren het kleine, eenvoudige cylinder- of halfbolvormige stukken, die met één spijker in het houten bord bevestigd werden. In

36 Uitzonderingen zijn voor Ter Doest: OB 159, 240, 427; voor de Duinenabdij: GS 52/46, 88/179, 112/111, 122/81 tot 124/83. Zoals te verwachten gaat het steeds om late, 15e-eeuwse banden, vaak van een luxueus type.

veel andere gevallen zien wij in plaats van één groot spijkergat drie of vier kleine gaatjes, die bewijzen dat de omtrek van de dop vlak, doorgaans bladvormig was uitgewerkt; door de gaatjes in dat vlakke deel konden dan de spijkertjes in het hout geslagen worden. De omtreklijn van dit soort doppen is nog vaak in het bandleder zichtbaar.

Over *aantal en plaatsing* der doppen kan het volgende gezegd worden. Een kleine groep handschriften schijnt nooit van doppen voorzien te zijn geweest. Bij de andere valt telkens weer op, dat hetzij het aantal, hetzij de plaatsing, hetzij de vorm der doppen op voor- en achterplat verschillend was, dit in tegenstelling met wat wij in het algemeen bij laatmiddeleeuwse banden vaststellen. Dat schijnt erop te wijzen, dat de doppen niet in dezelfde tijd op de twee platten werden aangebracht, maar dat die aan de ene zijde van vroeger datum zijn dan die aan de andere zijde. Aangezien een vrij groot aantal codices alleen doppen op het voorplat schijnt gehad te hebben³⁷, mag men ongetwijfeld veronderstellen dat dit de oorspronkelijke toestand weerspiegelt, en dat de doppen op het achterplat, als die er zijn, meestal in een later stadium werden aangebracht. Het lag in elk geval voor de hand dat, indien men de aanwezige boeken tegen sleet wilde beschermen, men in de eerste plaats die kant van metalen beslag zou voorzien, die op de lessenaar rustte wanneer het boek gesloten was. Later zal men dan, overeenkomstig de algemene laatmiddeleeuwse bibliotheekpraktijk, ook het achterplat van doppen voorzien hebben, hoewel dat slechts tijdens de lectuur of consultatie met het hout van de lessenaar in aanraking komt.

Een verschillende distributie van de doppen op voor- en achterplat kan echter ook te maken hebben met de manier waarop de boeken gesloten werden: als dit gebeurde met één sluitriem, dan kon men op het voorplat bijvoorbeeld wel vijf, maar op het achterplat in de regel slechts vier doppen aanbrengen, aangezien de pin waarover de sluitriem greep zich ongeveer in het midden van het achterplat bevond.

Laatmiddeleeuwse bibliotheekbanden hadden doorgaans vier of vijf doppen per plat: één in de vier hoeken, en eventueel nog één in het midden. Een aantal handschriften uit de West-Vlaamse cisterciënzerabdijen vertoont nog sporen van dezelfde schikking. Maar vijf doppen komen niet veel voor. Vier doppen ziet men vaak, op één of op

37 Voorbeelden: OB 13, 34, 114?, 146, 174, enz.

beide platten, maar de meest eigenaardige schikking, die wij nergens elders hebben aangetroffen, is toch die waarbij de platten, of één ervan, van slechts drie doppen waren of was voorzien. Drie steunpunten zijn natuurlijk voldoende om een boek op een lessenaar te laten rusten, zeker wanneer voor de borden zulke zware eiken planken werden gebruikt als in onze abdijen het geval is. Maar toch blijft dit een zeer zeldzame praktijk, die er wellicht op wijst dat wij hier met een vroeg stadium in de ontwikkeling van de bibliotheektechniek te maken hebben. De schikking waarbij op beide platten twee doppen links, en één rechts is gemonteerd is de meest gebruikelijke, maar er komen ook andere voor, alsook allerlei combinaties van driepunts-, vierpunts- en vijfpuitsplaatsing³⁸.

Tenslotte vertonen de platten van sommige oude banden zoveel gaten, dat men moet besluiten dat er zes of meer doppen of andere beschermende onderdelen waren op aangebracht, waarvan de vorm en schikking ons nu ontgaan.

Het is vooralsnog niet duidelijk of de nog aanwezige sporen van doppen het mogelijk maken de banden van de Duinenabdij van die van Ter Doest te onderscheiden.

Titelschild

Met de titelschilden bevinden wij ons opnieuw *in medias res*. De bezoeker van een consultatiebibliotheek, zoals die in de Duinenabdij en in Ter Doest bestond, moest natuurlijk gemakkelijk het boek kunnen vinden dat hij zocht, en daarom moest de titel van het boek, of een overzicht van zijn inhoud, buiten op de band zichtbaar worden aangebracht. Zo goed als alle banden die zich in de studiebibliotheek bevonden (dus weerom niet de liturgische boeken) waren van zo'n titeletiket voorzien, dat door een doorzichtig plaatje hoorn werd beschermd, dat zelf, meestal met een messing omlijsting, op het achterbord werd gespijkerd en de zgn. *fenestra* vormt. We treffen deze titelschilden op zeer verschillende plaatsen op het achterplat aan: meestal bovenaan, maar ook in de bovenhelft, in het midden, in

38 Voorbeelden van banden met drie doppen op één of op beide platten: OB 31, 97, 121, 122, 133 enz.

de benedenhelft of onderaan. Ging men dan bij de plaatsing willekeurig te werk? Dat zou natuurlijk verwonderlijk zijn. Kon men de plaats van het titelschild vrij kiezen? Zeker niet altijd: bij een boek dat sluit met één sluitriem kon men het niet in het midden van het achterplat aanbrengen; bij een klein of middelgroot boek met twee sluitriemen was plaatsing in het centrale deel van het plat daarentegen vaak aangewezen. Een groot titelschild, waarin de gehele inhoud van een samengestelde codex gedetailleerd wordt beschreven, is niet zo gemakkelijk te plaatsen als een klein, waarin slechts één titel wordt opgegeven, enz.

Men merkt in een belangrijk aantal gevallen op dat op een band met titelschild nog sporen te zien zijn van een vorig titelschild, vnl. in de vorm van spijkergaten die een rechthoek vormen. Zonder dat wij op dit ogenblik op de betekenis daarvan kunnen ingaan, stellen wij doorgaans vast dat dit oorspronkelijke titelschild kleiner was dan het nieuwe³⁹ en zich meestal onderaan het achterplat bevond.

Noël Geirnaert is de eerste geweest om op te merken dat de titel op een aantal titelschilden uit Ter Doest door éénzelfde hand is geschreven en om op grond daarvan enkele handschriften zonder eigendomsmerk aan deze abdij toe te schrijven⁴⁰. Als wij rekening houden niet alleen met het schrift, maar ook met de plaats, de grootte, het materieel uitzicht, de gebruikte spijkers en de tekstversiering van de inscriptie, dan kunnen wij verder gaan en de talrijke geheel of gedeeltelijk bewaarde titelschilden in de volgende groepen onderverdelen.

Groep I

Veruit de meeste titelschilden - ook degene waarvan alleen het etiket is bewaard gebleven, gemonteerd binnen in een nieuwe band - behoren tot deze groep. Zij zijn meestal van grote of zeer grote afmetingen, voor zover men nog kan nagaan steeds omlijst door een raampje van vier strookjes messing, die met een groot aantal spijkertjes op het plat bevestigd zijn. Dikwijls zijn de vier spijkers op de hoeken van de *fenestra*, en soms ook een in het midden van elke lange zijde, voor-

39 Een uitzondering is, voor Ter Doest, GS 24/49.

40 Zie voetnoten 7 en 8.

zien van een grote decoratieve kop. Deze titelschilden bevinden zich bovenaan of in de bovenhelft van het achterplat, zelden in het midden, uitzonderlijk op de onderste helft van het plat, nooit helemaal onderaan.

Fig. 5. Titelschild op een handschrift van Ter Doest, hand A (OB 22)

De ontwerpers van dit type titelschild stelden zich blijkbaar tot doel de gehele inhoud van de codices erop te ontsluiten, want in de regel vindt men er een opgave van alle in de codex aangetroffen auteurs en teksten, en de elders op titelschilden zo gebruikelijke formule *et alia* of *etc.* komt zeer weinig voor. Opschriften van 6, 7 of 8 regels lengte zijn geen zeldzaamheid. Bevatte een handschrift slechts één of twee titels, dan ging men extra groot schrijven om het titelschild toch maar de gewenste grootte te kunnen geven.

Een diepgaand paleografisch onderzoek van de titelschilden viel buiten het bestek van ons onderzoek. Maar ook zonder dat kan men toch verschillende handen of stijlen onderscheiden. Zo is het bvb. duidelijk dat de overgrote meerderheid van de hier behandelde groep titelschilden door éénzelfde hand geschreven zijn, die zowel in titels in zeer groot schrift als in deze op normale grootte dezelfde kenmerken vertoont: het gaat om een textualis formata van de 14de/15de eeuw met een *a* waarvan de bovenlus door een opvallend zware haal

gesloten wordt (daarnaast komt de welbekende "Kasten"-*a* voor), en een 8-vormige eind-*s*. We noemen deze kopiïst hand A.

Een kleine minderheid is door een andere hand uitgevoerd, die een textualis formata met rondere vormen schrijft, maar van dezelfde tijd dateert: zowel de *a*, waarvan de bovenlus met een haarlijn gesloten wordt, als de *b* doen aan Italiaanse rotunda denken; verder zijn de lange schachten en staarten opvallend, alsook de afgeronde vorm van *f* en rechte *s*. We hebben deze hand met B aangeduid.

In zeldzame gevallen, tenslotte, staat de titel in een textualis formata van het textus praescissus type, die overigens met hand A verwant is en uit dezelfde tijd dateert. Wij spreken dan van hand C.

Fig. 6 en 7. Titelschilden op handschriften van Ter Doest, hand B (OB 235) en hand C (OB 193)

Gemeenschappelijk aan al deze opschriften is de versiering: alle beginnen met een penwerkinitiaal in rode of blauwe inkt, met penwerk in een contrasterende kleur. Het is niet duidelijk of bij de inrichting van de bibliotheek de rode en blauwe initialen alternerend werden aangewend, zoals bij het kopiëren van een gewone tekst, of dat zij een aanduiding inhouden van waar de codices werden geplaatst (men kan zich voorstellen dat bvb. rood voor de ene zijde van een dubbele lessenaar werd gebruikt, en blauw voor de andere). Alleen valt op dat onder de bewaarde titelschilden van dit type een meerderheid blauwe penwerkinitialen vertoont (d.i. initialen waarvan de letter in blauwe inkt is uitgevoerd, het penwerk in rode inkt).

Groep II

Dit type, dat veel minder frequent voorkomt, heeft veel kenmerken gemeen met Groep I (o.a. de vaak aangetroffen spijkers met decoratieve koppen), maar wijkt er van af door het volgende: de titelschilden zijn doorgaans kleiner van afmetingen en meestal is het opschrift door een andere hand geschreven: dit kan een opvallend hoekige en zware textualis formata zijn (dan spreken wij van hand D, zie fig. 8), ofwel een textualis die opvalt door het gebruik van o.m. *a* met open koplus en de *et*-ligatuur (&). Men is natuurlijk op het eerste gezicht geneigd deze laatste schriftsoort in de 12de of 13de eeuw te situeren, maar men treft hem ook aan op een reeks handschriften die zeker uit de 14de eeuw dateren en soms zelfs in de 2e helft van de 15de eeuw blijken geschreven te zijn⁴¹. In feite gaat het om twee verschillende handen: de ene, die wij op slechts enkele handschriften aantreffen, dateert uit de 13de eeuw en duiden wij hier aan met de letter E; men merkt op dat de titelschilden waarin hij voorkomt geen mesing kader hebben en geen sierspijkers vertonen - en bovendien onderaan het achterplat gemonteerd waren; zij waren dus in quasi alle opzichten verschillend van hun soortgenoten in Groepen I en II⁴². Wat de andere hand betreft, die zoveel vaker voorkomt, kan men niet anders dan besluiten dat het hier om een 15de-eeuwse kopiist gaat,

41 OB 239-241.

42 OB 76, 145 en 265, alle vermeld onder Ter Doest; het schrift van het titeletiket van OB 265 is enigszins afwijkend; zie over de plaats van laatstgenoemd titelschild de aantekening bij dat handschrift

die wij hand F noemen en die het 13de-eeuwse model nabootst door bewust een archaïserend schrift te schrijven: geen humanistisch schrift, maar een imitatie van oud schrift van eigen bodem, wat Gumbert "neo-Romaans" genoemd heeft, een schrifttype dat hij juist bij twee kopiïsten heeft aangetroffen die rond 1477 in Ter Doest werkzaam waren⁴³!

Fig. 8, 9 en 10. Titelschilden op handschriften van Ter Doest, hand D (OB 293), hand E (OB 76) en hand F (OB 113)

43 J.P. Gumbert, "Italienische Schrift - humanistische Schrift - Humanistenschrift", in: *Renaissance- und Humanistenhandschriften*, hrsg. von J. Autenrieth unter Mitarbeit von U. Eigler, München 1988 (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien, 13), pp. 63-70, spec. 69.

Zoals in Groep I vormt de versiering van het opschrift het hoofdkenmerk van de groep: zij is veel eenvoudiger en bestaat bij alle hier bedoelde titelopschriften uit een rode initiaal (lombarde), waarmee het opschrift begint, en eventueel een rood aanstrepen (rubriceren) van de beginletter van de titels die op de eerste titel volgen.

Zoals gezegd moet men betreffende de titelschilden van deze groep onderscheid maken tussen die uit de 13de eeuw en die uit de 15de eeuw. De eerste, die zeer weinig talrijk zijn (we voegen aan de reeds genoemde OB 136 toe), bevinden zich in principe onderaan het achterplat en hebben geen kader; de andere, die steeds een metalen omlijsting vertonen, worden aangetroffen bovenaan of op de bovenhelft van het achterplat.

Groep III

In tegenstelling met de twee voorgaande is dit geen type in eigenlijke zin, maar een aanduiding voor een relatief kleine groep titelschilden die in bijna alle opzichten van de voorgaande verschillen. Hun kenmerken zijn de volgende:

- (1) zij zijn steeds aangebracht onderaan het achterplat;
- (2) zij zijn klein van afmetingen en vaak eerder vierkant dan rechthoekig;
- (3) zij worden met een klein aantal spijkers bevestigd (bvb. zes), die bolronde of vierkante koppen kunnen hebben, maar nooit de decoratieve koppen die wij in Groepen I en II aantreffen;
- (4) vele hebben geen messing raam (meer); op sommige bemerkt men integendeel resten van een wit of rood lederen raampje, een hoogst ongewoon materiaal voor een *fenestra*; een zeskantig messing raam op een ander handschrift valt al evenzeer op⁴⁴; sommige hebben nooit een omlijsting gehad (net zoals de 13de-eeuwse titelschilden in de voorgaande groep);
- (5) in de gotische textualis waarin de opschriften zijn uitgevoerd zit weinig eenheid. In tegenstelling met de meeste opschriften uit de vorige groepen, die tot de 14de/15de eeuw teruggaan, zijn deze meestal van vroegere datum en over een langere periode gespreid.

44 OB 166 (Duinenabdij).

Verschillende titelschilden zijn nochtans door dezelfde hand geschreven:

die van OB 105 en 152 gaat terug tot de 13de eeuw (hand G);

die van OB 27 en 166 tot de 14de eeuw (hand H);

die van OB 490 en 508 en GS 40/85 tot de 14de eeuw (hand I);

die van OB 19, 188, 262, 295 en 413 tot de 14de eeuw (hand J);

Al deze handschriften hebben wij aan de Duinenabdij toegeschreven.

(6) tenslotte: in tegenstelling met de titelschilden van Groepen I en II beginnen de titels nooit met een gekleurde initiaal: hun openingsletter is een majuskel in dezelfde zwarte inkt als de rest van de titel.

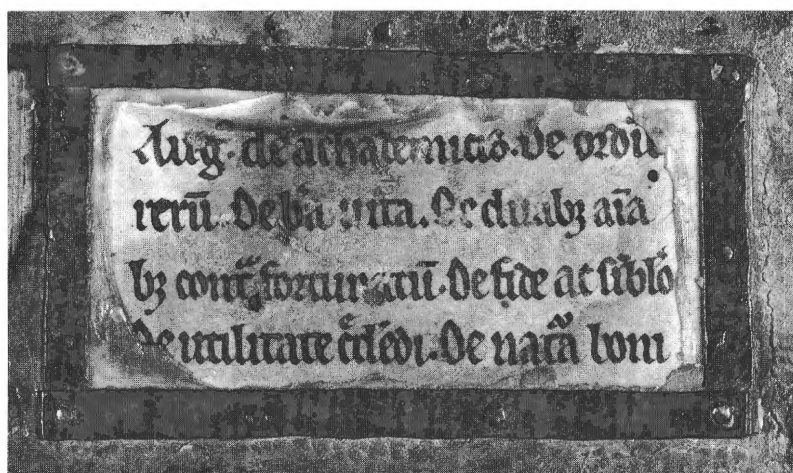

Fig. 11 en 12. Titelschilden op handschriften van Ter Doest, hand G (OB 105) en hand H (OB 166)

Fig. 13 en 14. Titelschilden op handschriften van de Duinenabdij, hand I (OB 490) en hand J (OB 262)

In tegenwoordigheid van twee zo contrasterende types van titelschilden, Groepen I en II enerzijds, Groep III anderzijds, is men onmiddellijk geneigd te denken dat zij de respectievelijke bibliotheekpraktijk van de twee hier behandelde abdijen weerspiegelen. De in groten getale bewaarde eigendomsmerken, mét de toeschrijvingen die wij aan de hand van de vorm van de kettingklampen kunnen doen, bewijzen meteen dat deze veronderstelling juist is, en tonen aan welke

types aan welke abdij kunnen toegeschreven worden: zoals uit de tabellen aan het einde van deze bijdrage zonneklaar blijkt zijn types I en II eigen aan Ter Doest, type III aan de Duinenabdij.

De juistheid van deze vaststelling kan niet in twijfel getrokken worden. Het zou natuurlijk te mooi zijn als alles zou kloppen en als er zich geen uitzonderingen zouden voordoen. Wij wezen reeds op de afwijkende oude titelschilden in Groep II. Voor de twijfelgevallen zie men de aantekeningen bij onze tabellen. Welke betekenis men aan al deze gevallen moet toekennen zal in de conclusies in de mate van het mogelijke onderzocht worden.

Signatuur

Het is op het eerste gezicht verbazend dat in twee zo rijke en - vnl. in Ter Doest - zo goed ingerichte bibliotheken men geen noodzaak gevoeld blijkt te hebben om signaturen in te voeren. De laatmiddeleeuwse bibliotheeksignaturen bestaan doorgaans uit een letter (soms een cijfer), dat de lessenaar aanduidt waarop het betreffende boek lag, en een cijfer dat de rangorde van dat boek op de lessenaar aangeeft. Door het eerste element in het rood of in het blauw uit te voeren kon men bovendien de juiste plaats van bedoelde lessenaar weergeven, wanneer de bibliotheek bvb. uitgerust was met dubbele lessenaars, zodat de ene kant met een rode signatuur kon aangeduid worden, de andere met een blauwe.

Signaturen dienden enerzijds om de orde der boeken in de bibliotheek te verzekeren. In een bibliotheek die uitsluitend uit *libri catenati* was samengesteld waren zij in dat opzicht niet noodzakelijk, omdat de kettingen zelf beletten dat de boeken van plaats zouden verwisseld worden. Als er geen signaturen waren moesten zij ook niet gewijzigd worden wanneer nieuwe aanwinsten werden opgenomen, niet langer gewenste werken werden verwijderd of boeken naar een andere plaats in de bibliotheek werden overgebracht. Maar signaturen waren vooral belangrijk om snel aan de hand van een catalogus een gezochte tekst terug te vinden. In een zaal waar een paar honderd codices op lessenaars waren uitgesteld moet een lezer al goed met de in de bibliotheek gebruikte classificatie vertrouwd geweest zijn om snel de tekst te vinden die hij zocht. De gedetailleerde inhoudsopga-

ven die wij op de titelschilden van Ter Doest hebben aangetroffen waren natuurlijk een uitstekende hulp eenmaal de lezer de lessenaar had gevonden die aan het studiegebied gewijd was waarin hij was geïnteresseerd. Daar wij noch voor de Duinenabdij, noch voor Ter Doest over een middeleeuwse catalogus beschikken, kunnen wij slechts gissen naar de manier waarop de lezer in deze zeer rijke bibliotheken de weg kon vinden. Misschien was hun catalogus opgevat zoals die van het kapittel van Sint-Donatiaan uit het jaar 1417, die voor elke codex aangeeft op welke zijde van welke lessenaar hij lag, maar zijn plaats op die lessenaar niet aangeeft⁴⁵. Als de catalogus het nummer van de lessenaars opgaf, en door geschikte rubrieken meedeelde hoe de verschillende studiegebieden over de lessenaars verdeeld waren, kan het ontbreken van boeksignaturen misschien toch geen grote hinder betekend hebben.

Toch ware het fout te menen dat in onze abdijen helemaal geen signaturen gebruikt zijn geworden. Lieftinck was de eerste om vast te stellen dat een aantal banden wel degelijk met een signatuur waren gemerkt, die in inkt op het achterplat was aangebracht. Op enkele van de oudste handschriften van de Duinenabdij (niet van Ter Doest), nl. van de 12de en 13de eeuw, heeft men midden op het leder van het achterplat een grote letter geschreven, die meestal vergezeld is van een andere kleinere letter onderaan. Het is niet onmogelijk dat laatstgenoemde een nieuwe signatuur is, die de grote signatuur vervangt bij een herschikking van de bibliotheek; maar het lijkt waarschijnlijker dat wij hier te doen hebben met dubbele signaturen, bestaande uit een grote en een kleine letter: zo zien wij *Ab*, *At*, *Be*, *Fb*, *Gc*, *Gx*, en *Hg*⁴⁶. Dit is uiteraard te weinig om toe te laten het systeem te herkennen dat aan deze nummering ten grondslag ligt. Het werd klaarblijkelijk na de 13de eeuw opgegeven. Wij kunnen hier op dit onderwerp niet nader ingaan, maar het gebruik van signaturen in zulk een vroeg stadium in de ontwikkeling der middeleeuwse bibliotheken werpt toch wel een verrassend licht op het uitzonderlijk hoge niveau, dat de studie in de Duinenabdij in de eerste anderhalve eeuw van haar bestaan had bereikt.

45 CCB, I, 27.

46 Zie Tabel 2, kol. 5

Fig. 15. Oude signatuur op een band uit de Duinenabdij (OB 102)

Foliëring

Dit valt nog meer op, als men bedenkt dat men in dezelfde instelling en in dezelfde tijd ook een origineel systeem had ontwikkeld om de handschriften te foliëren en aldus de mogelijkheid had geschapen om met behulp van inhoudstafels en indices de lezer onmiddellijk in de codex de passage te laten vinden die hij zocht. Het systeem is door Liefinck beschreven en bestaat uit alfabetten van *litterae punctatae*, die in de linkerbovenhoek van de versozijde der folio's werden aangebracht en dezelfde functie vervulden als de cijfers die veel later voor hetzelfde doel zouden worden gebruikt⁴⁷. Net zoals de hierboven genoemde signaturen wordt deze foliëring alleen in de Duinenabdij aangetroffen, en wel alleen in de oudste handschriften.

Conclusies

Het zou een illusie zijn te menen, dat na het bovenstaande twee oude, grote en gecompliceerde bibliotheken, met drie of vier eeuwen geschiedenis, al hun geheimen hebben prijs gegeven. Daarvoor is een veel intensiever studie vereist dan wij hier hebben kunnen uitvoeren. Toch dringen de volgende beschouwingen zich op.

Een eerste vaststelling bij het bekijken van de hierna gegeven tabellen is dat, in tegenstelling met wat men gemeend heeft, Ter Doest ons veel meer handschriften nagelaten heeft dan de Duinenabdij. De verhouding die Marie-Thérèse Isaac nog vooropstelde: 1/4 of 1/5 van het totaal bewaarde aantal handschriften afkomstig uit Ter Doest, 3/4 of 4/5 uit de Duinenabdij, is radikaal omgekeerd en wij komen tot een verdeling van ongeveer 1/4 voor de Duinen, 3/4 voor Ter Doest. In cijfers uitgedrukt bekwamen wij 102 eenheden voor de Duinenabdij, 327 voor Ter Doest.

Deze cijfers zijn uiteraard een grove benadering, want er blijft een groot aantal codices over, die wel het Duinenkruis dragen, maar waarbij alle criteria ontbreken om ze aan één van beide abdijen te kunnen toeschrijven. In totaal zijn dat ca. 135 eenheden, zonder de twijfelgevallen mee te rekenen. Men vergete ook niet, dat wij de handschriften

⁴⁷ Liefinck, *De librijen*, pp. 23-25.

die buiten Brugge bewaard worden buiten beschouwing hebben gelaten.

Toch ontkomt men niet aan de vaststelling dat Ter Doest ons veel meer codices heeft nagelaten dan de Duinenabdij; men mag tevens veronderstellen dat het merendeel van de codices van ongedetermineerde herkomst eveneens uit ter Doest komen, al laat zich dat niet bewijzen. Men kan zich overigens afvragen waarop de traditionele opinie berustte, volgens dewelke de bewaarde handschriften uit de Duinenabdij zoveel talrijker zouden zijn dan die uit Ter Doest. Ligt misschien het feit, dat de Duinenabdij de moederabdij is, en Ter Doest de dochter, aan de basis van de veronderstelling dat eerstgenoemde instelling ook de rijkste bibliotheek had, en dat (dus) uit haar de meeste codices tot ons moeten zijn gekomen?

Om de vastgestelde ongelijke verdeling te verklaren moet men in de eerste plaats de gebeurtenissen van de 16de en 17de eeuw onder ogen nemen: tijdens de godsdiensttroebelen is de Duinenabdij geplunderd geworden in 1566, en door de monniken verlaten gedurende de jaren 1578-1584. Er zijn dus veel handschriften kunnen verloren gaan. In Ter Doest was dat veel minder het geval. Deze abdij werd in de 16de eeuw opgeheven en haar patrimonium werd aan het in 1559 opgerichte bisdom Brugge toegekend. In 1624 ontdeed de Brugse bisschop zich ervan ten gunste van Bernard Campmans, abt van de Duinenabdij. Deze laatste kwam zich te Brugge vestigen in het voormalige refugiehuis van Ter Doest, waar zij tot aan de Franse Revolutie is blijven bestaan: hierdoor werden de bibliotheken van beide abdijen tot één geheel versmolten. Het is in die tijd dat alle handschriften gemerkt werden met het hoger vermelde Duinenkruis, en dat vele ervan een nieuwe boekband hebben gekregen⁴⁸.

De hierboven gegeven verklaring kan niet in twijfel getrokken worden: de verliezen van de Duinenabdij zijn ontegensprekelijk veel groter geweest dan die van Ter Doest. Toch lijkt ons dat slechts een deel van de waarheid. In de 15de eeuw was de glansperiode van beide cisterciënzerbibliotheken onherroepelijk voorbij. Dat men er de papierhandschriften om zo te spreken op de vingers van één hand kan tellen zou men desnoods nog aan de zin voor traditie en aan de rijk-

48 Zie *Vlaamse kunst op perkament*, pp. 65-66; *Besloten wereld, open boeken*, pp. 64, 76.

dom van deze instellingen kunnen toeschrijven: het is a priori niet uitgesloten dat men tot op het einde aan perkament de voorkeur is (kunnen) blijven geven. Maar men stelt vast dat, in vergelijking met de voorgaande eeuwen, relatief weinig handschriften in die periode werden verworven, zowel in de Duinenabdij als in Ter Doest.

Men late zich niet misleiden door de bestelling van een aantal luxehandschriften door enkele bibliofiele abten: buiten de schitterende missalen en andere liturgische boeken, die in die tijd ten behoeve van beide abdijen zijn ontstaan, kunnen wij bvb. wijzen op een vierdelige *Pantheologia*, die Hendrik Keddekin, abt van Ter Doest, aankocht⁴⁹. Wij vermeldden reeds dat in dezelfde abdij, eveneens op het einde van de 15de eeuw, kopiëerwerk werd verricht waarin totaal nieuwe grafische tendenzen tot uiting komen. Dit laatste is nog veel meer het geval in de luxecodices, die de humanistisch gezinde abt Jan Crabbe van de Duinenabdij voor zijn privé-collectie liet schrijven en die Noël Geirnaert bestudeerd heeft⁵⁰. Crabbe's activiteit is op cultureel en artistiek vlak van het hoogste belang, en zij beperkte zich zeker niet tot zijn persoon. Maar uit het voorgaande kan men alleen besluiten dat zijn collectie een private bibliotheek vormde; het heeft er alle schijn van dat zijn abdij, in het verre Koksijde, er niet van kon meegenieten: ook al vertonen Crabbe's handschriften soms een eigendomsmerk van de Duinenabdij, zij lagen niet aan de ketting in de conventuele bibliotheek, en de abt liet meer dan eens in of op zijn boeken vermelden dat ze hem toebehoorden of voor hem waren vervaardigd, opdat voor iedereen duidelijk zou zijn dat deze juweeltjes niet met de boeken in de gemeenschappelijke bibliotheek mochten verward worden.

In de beginfase, d.w.z. in de 12de, 13de en een deel van de 14de eeuw, heeft de Duinenabdij een grote intellectuele activiteit ontwikkeld: de typische Duinenfoliëring, de signaturen op de banden, de titelschilden die tot deze periode teruggaan zijn zoveel bewijzen voor het feit dat in die vroege periode haar bibliotheek het centrum was van intense studie en uitgerust was op een manier die voor die tijd

49 OB 238-241.

50 *Vlaamse kunst op perkament*, pp. 176-206; men ziet met spanning uit naar de publicatie van Geirnaert's doctoraal proefschrift: *Vlaamse Cisterciënzers en Europese stadscultuur. Abt Johannes Crabbe en het cultureel leven in de Duinenabdij tijdens zijn bestuur (1457-1488)*, Katholieke Universiteit Leuven, 2001.

ongewoon vooruitstrevend kan genoemd worden. De handschriften werden ongetwijfeld pas in een latere fase geketend, want de bewaarde klampen of de sporen ervan vertonen alle hetzelfde model, daterend van het einde van de Middeleeuwen (naar onze schatting van de 15de eeuw) en waren blijkbaar geen vervanging van vroegere klampen. Maar de titelschilden tonen toch aan dat de bibliotheek reeds zeer vroeg volgens het moderne lectrijntype was ingericht. Het aanbrenge van de titelschilden *onderaan* het achterplat, dat in de Duinenabdij steeds is gehandhaafd, is waarschijnlijk nog een bewijs van de hoge ouderdom van dit bibliotheekstelsel. Dat er in de titelschilden zo weinig eenheid zit is waarschijnlijk te verklaren doordat ze gedurende een zeer lange periode zijn aangebracht. Niet weinige ervan hadden geen omlijsting, en sommige waren van een lederen omlijsting voorzien. In contrast daarmee staan echter de decoratieve kettingklampen, waarvan de meeste Duinenhandschriften in de 15de eeuw voorzien waren, en die toch een belangrijke investering moeten hebben betekend. Eén en ander schijnt te betekenen, dat de bibliotheek van de Duinenabdij weliswaar zeer vroeg reeds als consultatiebibliotheek was ingericht, maar pas laat van kettingen werd voorzien, en dan nog wel op een luxueuze manier, gelet op de vormgeving van de kettingklampen die tot ons zijn gekomen. Waarom op dat moment niet tevens de moeite genomen werd om de zo diverse en vaak primitieve titelschilden door een uniform type te vervangen is niet duidelijk. Dat sommige titelschilden de titel ondersteboven vertoonden is ook al heel bizar.

Bekijken wij de situatie in Ter Doest, waarvan de bibliotheekgeschiedenis pas in de 13de eeuw inzet, dan krijgen wij een ander beeld. De inrichting van de lectrijnbibliotheek is er zeker van later datum dan in de Duinenabdij, men kende er geen signatures zoals de moederabdij die in haar beginperiode had ingevoerd, en de titelschilden werden er naar laatmiddeleeuws gebruik waar mogelijk *bovenaan* het achterplat aangebracht. Dat nagenoeg al deze *fenestra's* dezelfde mesing omlijsting vertonen en grotendeels met dezelfde sierspijkers zijn bevestigd kan alleen maar betekenen dat zij binnen een relatief kort tijdsbestek, in de 14de/15de eeuw, werden aangebracht. Ook dat slechts een klein aantal kopiïsten verantwoordelijk is voor het schrijven van de titeletiketten wijst daarop, en op paleografische gronden kunnen deze opschriften niet vóór de 14de eeuw gedateerd

worden: ze komen trouwens op talloze veertiende-eeuwse handschriften van Ter Doest voor, en zelfs op vijftiende-eeuwse (we stellen wel vast dat drie vijftiende-eeuwse handschriften afwijkende titelschilden dragen⁵¹ en een zestiende-eeuwse band helemaal geen titelschild⁵²).

Maar dat de hierboven genoemde vierdelige *Pantheologia*, aangekocht in 1482, nog de voor Ter Doest typische titelschilden vertoont (voor zover althans de oorspronkelijke banden bewaard zijn), bewijst dat het systeem nog einde 15de eeuw onveranderd werd toegepast. De twee versieringstijlen, die met de penwerkinitialen en die met de eenvoudige rode lombarden, moeten wellicht als volgt geïnterpreteerd worden: de eerstgenoemde is de normale stijl; de weinige titelschilden van de 13de eeuw beginnen met een lombarde, en de veel talrijker exemplaren van de 15de eeuw zijn een imitatie van deze laatste: we zien in elk geval dat het typische "neo-Romaanse" schrift, dat in Ter Doest in de tweede helft van de 15de eeuw opduikt, alleen in deze titelschilden met rode lombarden te zien is.

De manier waarop in Ter Doest de inhoud der codices in de titelschilden werd ontsloten is veelbetekend: de afmetingen van deze laatste waren zo gekozen, dat ook de inhoud van composiete handschriften er volledig en nauwkeurig in kon worden beschreven. Dat de kopiïsten die daarmee belast waren nogal wat fouten schreven doet niets af van het feit, dat hier een niveau van wetenschappelijke ontsluiting van handschriften was bereikt, dat men in andere bibliotheken van dezelfde tijd niet licht zal aantreffen.

Het is spijtig dat onze informatie omtrent de kettingklampen op de banden uit deze abdij zo schaars is, dat wij niet in de mogelijkheid verkeren vast te stellen wanneer de *incatenatio* hier heeft plaatsgegrepen. In verschillende handschriften bemerkt men echter, dat bovenaan het voordeklblad een inhoudsopgave van de codex staat geschreven in gotisch schift van de 15de eeuw, op een plaats die later door de (thans verdwenen) kettingklamp gedeeltelijk overdekt werd⁵³. Dat kan er toch alleen maar op wijzen, dat de kettingklamp pas later, in de loop van de 15de eeuw, werd aangebracht: blijkbaar werd de biblio-

51 OB 54 (gedateerd 1450), 98 (gedateerd 1428), 427 (tweede helft 15e eeuw).

52 OB 159.

53 Bvb. OB 466 en 472.

theek van Ter Doest, net zoals die van de Duinenabdij, niet vóór de 15de eeuw van kettingen voorzien.

Op twee problemen moet hier nog nader ingegaan worden: de vervanging van oorspronkelijke titelschilden door nieuwe, en de aanwezigheid, op enige banden uit Ter Doest, van elementen die wij met de Duinen in verband hebben gebracht.

Zowel onder de Duinenhandschriften als onder die uit Ter Doest zijn er nogal wat waarvan de oorspronkelijke band behalve het huidige titelschild nog sporen van een vorig titelschild vertoont. Zoals hoger gezegd waren die oorspronkelijke titelschilden doorgaans kleiner van afmetingen dan de huidige, en bevonden zij zich meestal onderaan het achterplat. Het is merkwaardig, dat bij de zes dergelijke gevallen die wij kennen in de Duinenabdij het steeds gaat om zeer oude handschriften, nl. van de 12de of vroege 13de eeuw, en dat in vijf ervan de band nog de oude bibliotheeksignatuur van deze abdij draagt; bij de vijf waarbij men dit nog kan vaststellen heeft het nieuwe titelschild ook een messing kader. Eén ervan was een schenking van een zekere meester Franco (volgens Liefinck niet dezelfde als Franco van Maldegem, proost van Sint-Donatiaan)⁵⁴. In deze bibliotheek werd een aantal oorspronkelijke schilden dus door andere vervangen, die eveneens onderaan het achterplat werden aangebracht. Wellicht was het de bedoeling om de oorspronkelijke niet omlijste titelschilden door meer decoratieve te vervangen.

Ook in Ter Doest gaat het meestal om vrij oude handschriften; hier werd het oorspronkelijke titelschild onderaan het achterplat echter door een nieuw schild bovenaan het plat of in het midden ervan vervangen; slechts enkele voorbeelden uit de 14de eeuw zijn ons bekend⁵⁵, de andere zijn ouder. Vergeten wij niet dat de verplaatsing van titelschilden niet noodzakelijk met een vernieuwing in de bibliotheektechniek of -uitrusting in verband moet gebracht worden, maar zoals gezegd door een verandering in de sluitingswijze van afzonderlijke boeken kan zijn meegebracht.

54 OB 27, 83 (schenking door Franco), 105, 120, 130, 152; OB 105 vertoont geen oude signatuur, maar dit kan het gevolg van beschadiging van de band zijn. Over Franco, zie Liefinck, *De librijen*, p. 63.

55 OB 170, 286, 305, 506, 510, 524, GS 13/142 (in de laatste vier gevallen stond het oorspronkelijke schild bovenaan), GS 24/49.

In de vier gevallen waarbij in Ter Doest de oorspronkelijke titelschilden onderaan het achterplat *niet* door een ander titelschild zijn vervangen gaat het eveneens om handschriften van de 12de of de eerste helft van de 13de eeuw. Twee ervan werden door kanunniken van Sint-Donatiaan te Brugge geschonken, een derde is volgens Lieftinck eveneens een zeer oude schenking⁵⁶. In geen van de vier gevallen treften wij de spijkers met sierkoppen aan, die voor de (latere) titelschilden van Ter Doest zo typisch zijn. Ongetwijfeld zijn dit de oudste titelschilden die voor Ter Doest bekend zijn.

Wat de titelschilden betreft blijkt dus dat de Duinenabdij en Ter Doest oorspronkelijk dezelfde techniek hebben toegepast, die in Ten Duinen tot het einde van de Middeleeuwen werd gehandhaafd, terwijl Ter Doest op grote schaal heeft overgeschakeld naar de plaatsing van titelschilden bovenaan of in het midden van het achterplat.

Een netelig probleem is de aanwezigheid of tenminste de sporen van "Duinenklampen" op banden die zeker of waarschijnlijk uit Ter Doest afkomstig zijn. Deze zijn op een zestal handschriften min of meer duidelijk zichtbaar. Wij verwijzen voor hun bespreking naar de nota's bij OB 186, 240-241, 293, 344, 345, 430. Men zou kunnen denken aan de mogelijkheid dat de moederabdij in de 15de eeuw een serie klampen aan Ter Doest heeft geschonken of verkocht, of dat het gaat om codices die de Duinenabdij aan haar dochterinstelling heeft geschonken of verkocht in de tijd dat in eerstgenoemde instelling de "Duinenklampen" reeds in gebruik waren. Deze laatste hypothese lijkt aantrekkelijk waar het de reeds herhaaldelijk genoemde *Pantheologia* van Rainerius de Pisis betreft⁵⁷. Dit vierdelige handschrift, voltooid in 1457-1459, waarschijnlijk te Gent, werd pas in 1482 gekocht door de abt van Ter Doest, Hendrik Keddekin. Men kan zich moeilijk voorstellen dat de kopiïsten, Willelmus de Predio en zijn gezellen, zolang op hun betaling hebben moeten wachten⁵⁸. Waarschijnlijker is, dat dit belangrijke werk in opdracht van een andere besteller is geschreven, en daar zou de bibliofiel Jan Crabbe, die juist in die jaren abt van de Duinenabdij werd, wel voor in aanmer-

56 OB 71, 76, 136, 145 (zie voor dit laatste handschrift Lieftinck, *De librijen*, p. 36).

57 OB 238-241.

58 Deze veronderstelling, uitgedrukt in *Vlaamse kunst op perkament*, nr. 59, is onjuist, want de nota betreffende de aankoop, waarop zij steunt, is niet door Willelmus de Predio zelf, maar door een latere hand geschreven.

king kunnen komen. In die tijd had zijn belangstelling zover wij weten zich nog niet op handschriften met humanistische inhoud gericht. Het lijkt ons niet onmogelijk dat Crabbe de codices een paar decennia later aan zijn collega van Ter Doest zou hebben van de hand gedaan, en wel in de tijd dat hij ziek viel en Petrus Vaillant zijn coadjutor werd⁵⁹.

Maar verlaten wij het rijk der speculatie om te besluiten. Tengevolge van allerlei omstandigheden is het beeld dat wij hier schetsen van de middeleeuwse bibliotheken der West-Vlaamse cisterciënzerabdijen niet zo duidelijk omljnd als wij wel zouden wensen. Toch staat het vast dat ze allebei een heel aparte plaats hebben ingenomen in de ontwikkeling van de middeleeuwse bibliotheek in de Nederlanden: Ten Duinen door zijn geraffineerde technische innovaties in de 12de en 13de eeuw, Ter Doest door zijn grootschalige reorganisatie in de 14de en 15de eeuw. Wat Lieftinck in 1953 schreef blijft waar: "Omstreeks 1250 (zijn) Ter Duinen en Ter Doest tot zelfstandige centra geworden met eigen gewoonten"⁶⁰.

59 *Vlaamse kunst op perkament*, nr. 90.

60 Lieftinck, *De librijen*, p. 35.

Summary

Ten Duinen or Ter Doest? The Provenance of the Manuscripts in the Public Library and in the Library of the Seminary in Bruges.

The large majority of the medieval manuscripts from the Cistercian abbeys of Ten Duinen (The Dunes) and Ter Doest, in West Flanders, are kept in the Public Library and in the Library of the Seminary in Bruges. In the seventeenth century, after the abolition of Ter Doest, both collections were united in the abbey of The Dunes, located at that time in Bruges, and ever since it has been difficult to distinguish manuscripts from either provenance when ownership-inscriptions are missing. A careful examination of especially the early bindings (of which hundreds survive) now allows to attribute more than 325 codices to Ter Doest, more than one hundred to The Dunes (in fact the reverse of the proportion which hitherto had been assumed). Special attention is given to the chain marks and the title-labels. The books were chained by means of a staple fixed to the top of the front cover in both institutions, but each used a different form of staple. Whereas chaining was not practised before the fifteenth century, title-labels have been applied to the bindings from the thirteenth century onwards. The Dunes abbey placed the title labels at the bottom of the rear cover up to the very end of the Middle Ages, but did obviously not give much attention to their shape and uniformity. Ter Doest, first following the practice of its mother institution, later placed all title-labels at the top or in the middle of the rear cover and gave them a strictly uniform appearance; here the titles were decorated and copied by a small number of scribes; one of them in the second half of the fifteenth century used a "neo-romanesque" type of script.

It appears that The Dunes in the twelfth and thirteenth centuries had developed a highly sophisticated library system, including shelf-marks, which later were abandoned. The late medieval title-labels of Ter Doest, on the other hand, are remarkable for their large size and the full analysis of the manuscripts' content they provide.

Tabellen

In deze tabellen zijn alle handschriften opgenomen die in de Openbare Bibliotheek (OB) of in het Grootseminarie (GS) te Brugge bewaard worden en met zekerheid ofwel aan Ter Doest, ofwel aan de Duinenabdij kunnen toegeschreven worden.

1. Handschriften uit Ter Doest

De vijf kolommen van deze tabel bevatten de volgende gegevens:
Kol. 1: de huidige signatuur van het handschrift; een asterisk (*) verwijst naar de notities die op de tabel aansluiten;

Kol. 2: de datering van het handschrift;

Kol. 3 (Ex-libris): hier wordt aangeduid of er een eigendomsmerk, een schenkings- of verwervingsnota of een document in het handschrift aanwezig is dat erop wijst dat het inderdaad aan Ter Doest heeft toebehoord;

Kol. 4 betreft het titelschild; onder (a) wordt aangegeven waar op het achterplat het titelschild zich bevindt: 1 = boven, 2 = in de bovenhelft, 3 = in het midden, 4 = in de benedenhelft, 5 = onderaan; onder (b) vindt men, met gebruikmaking van dezelfde codes, waar zich een eventueel voorgaand titelschild bevond; wanneer het handschrift geen middeleeuwse band meer heeft, blijven deze kolommen leeg; wanneer op een oude band geen titelschild of sporen van één of twee titelschilden voorkomen, wordt dit met streepjes aangeduid; onder (c) wordt het type van het titeletiket aangegeven, of het nu op de band bewaard is of binnen in een nieuwe band is gemonteerd met voor type I de kleur van de penwerkinitiaal (b = blauw, r = rood) en voor beide types indien mogelijk de aanduiding van de hand (letters A tot E) die het opschrift heeft uitgevoerd;

Kol. 5 (Lit.) vermeldt waar dat van pas komt het nummer van de tentoonstellingscatalogus waarin het handschrift behandeld wordt: 1981 = *Vlaamse kunst op perkament*, 2002 = *Besloten wereld, open boeken* (zie n. 1).

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
OB						
5	XII	x				
6	XIII-XIV	x				1981.42
7	XII	x				
11	XIV	x			Ib	
12	XIII ²	x			Ib	
13	XIV	x	1	-	Ir	1981.41
14	XIII ¹	x			IbA	
16	XIII ¹	-			IbA	
18 }	XII/XIII	x				
20 }	XII/XIII	x				
21	XIII/XV	-			IbA	
22	XIII ¹	x	1	-	IbA	
23	XII	x				
25	XIII ²	-			IrA	
29*	XIII ¹	-	2	5	Ib	
30	XIII ¹	x	1	-	IbA	
31	XIV	-	1	-	IrA	
32	XIII	x				
34	XIII ¹	x	3	-	IIF	
35	1484	x				1981.57
36	XIII ¹	-			IIB	
38	XIII	-			IbA	
40	XIII	x				
42	XIV	x	1	-	IrA	
43	XIII ¹	x	1	-	IbC	
44	XIII	x	1	-	IbA	
45	XIII ^{med}	x	1	-	IbA	
46	XIII ²	-	1	5	IbA	
49	XII/XIII	-			IrA	
54*	1450	x				
57	XIII	x				
58	XIII ¹	x			IIB	
61	XII/XIII	x				2002.13
65	XII/XIII	x				1981.17

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
70	XIII ^{med}	x	1	-	IbA	1981.40
71*	XII ²	x	5	-		1981.16; 2002.14
74	XIII ¹	-	1	-	Ib	
75	XIV/XV	x			IbA	
76	XII-XIII	x	5	-	II E	
77	XIII		x			
78	XII/XIII	x				1981.18; 2002.15
80	XIII-XIV	-			IbA	
87	XIII ¹	-	1	-	Ib	
89	XIII ²	-	2	-	Ib	
90	XIII ¹	x	1	-	II F	
91	XII ²	x	1	-	IrA	
92	XIII ^{med}	-	1	-	Ib	
95*	XIII/XIV	-	4	-	Ir	
97	XIII/XIV	x	1	-	Ib	
98*	1428	x	2	-	II	
99	XI-XIII	x				
100	XIV	x	3	-	IrA	
101	XIII ⁱⁿ	x				2002.19
104	XIII ¹	-	2	-	II	
107	XIII	x				
108*	XV	-				1981.56; 2002.21
112	XIII	x				1981.43
113	XII ²	-	1	-	II F	1981.33; 2002.20
114	XIII ²	x	1	-	IbA	1981.44
117	XIII/XIV	-	1	-	Ib	
119	XIII ¹	x	1	-	IrA	
121 }	XIII ⁱⁿ	-	1	4	Ir	
122 }	XIII ⁱⁿ	-	1	4	Ib	
123*	XIII ¹	-	1	-	IID	
125	XIV	-			IID	
126*	XIII/XIV	-			IrA	
127	XII/XIII	x	2	-	Ir	
130 bis	XII ^{ex}	x	1	-	IrA	
133	XII ²	-	1	-	IbA	1981.20

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
134	XIII ¹	x	2	-	IrA	
135	XIV ²	x	2	-	IbC	
136*	XIII ¹	x	5	-		
137	XIV	-	3	-	II	
138	XIII-XIV	-	3	-	IIF	
140	XII/XIII	-			IrA	1981.21-3; 2002.22
141	XII/XIII	-			IrA	1981.21-3
142	XII/XIII	-			IrA	1981.21-3; 2002.22
145	XII	x	5	-	IIE	1981.35
146	XIII ¹	x	2	5	IIF	
148	XII	x				
149	XII	x				
150	XIII ²	-			IbA	
151	XII-XIII	-	3	-	Ir	
153	XII ²	x	1	-	IbA	
154	XIII-XIV	-			IrA	
157	XII ²	-	1	-	Ir	
159*	1352	x	-	-	-	
160	XIII/XIV	x			Ib	
162	XIII-XIV	-	1	-	Ib	
169	XIV ¹	-	1	-	Ib	
170	XIV ¹	-	3	4	Ib	
172	XIV	-	1	-	Ir	
173	XIII/XIV	x				
174	XIII ²	x	1	-	IID	
175	XIV	-	1	-	IbA	2002.28
176	XIV ¹	-	1	-	Ib	
177	XIV ¹	-	1	-	Ib	
178	XIII ^{med}	x			Ib	
179	XIII ^{med}	-	2	-	Ib	
182	XIII	x				
184	XII ^{ex}	x			IrA	1981.19; 2002.27
186*	XIII ²	-			IrA	
187	XIII ²	-	-	1	-	Ib
189	XIV	x				

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
191	XII/XIII	x				
193	XIII ¹	x	1	-	IrC	
196*	XIV ¹	-	1	-		
199	XIII ²	x	1	-	IbA	1981.48
202*	XIII ²	-	1	-	Ir	
204*	XIV	-			IrA	
205*	XIII	-			IrA	
206*	XIII ²	x	1	-	IbA	
207	XIV	-	2	-	IbC	
209 } 210 } 211 }	XIII-XIV XIII-XIV XIII-XIV	x x -	2 2 2	- - -	IrA IrA IrA	
214	XIII	-	3	-	Ib	
215	XIII ²	-	1	-	IrA	
216	XIII/XIV	-	1	-	Ib	
218	XIV	x			IID	1981.7
219	XIV ¹	x			IbC	
220	XIII ^{med}	-			IrA	
222	XIII-XIV	-	1	-	Ir	
223 } 224 }	XIII ¹ XIII ¹	x -	3 3	- -	IrA IbA	
225	XIV ¹	-	1	-	Ir	
226	XIV/XV	-			IbA	
227	XIII ¹	-			IbC	
228	XIII-XIV	-			IrA	
229	XIV	-			IrA	
230	XIV	-			IrC	
231	XIV	-	2	-	Ir	
235	XIII ¹	-	1	-	IrB	
236	XIII ²	-	1	-	IbB	
237	XIII ²	x	3	-	IrA	
238* } 239* } 240* } 241* }	1457 1458 1459 XV ²	x x - -				1981.59; 2002.30
					IID	
			2	-	IID	
			1	-	II	

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
244*	XIV	x	-	-		
246	XIV	-	2	-	Ir	
247	XIII ¹	x	1	5	IbA	2002.31
251 }	XIII	x				1981.50; 2002.33
252 }	XIII	-				
253	XIII	-	2	-	Ir	2002.39
254	XI/XII	x	1	-	II	
255	XIII ¹	x				
256	XIII ¹	x				
258	XIV ¹	-	1	-	Ib	
264	XIV ¹	-			IbA	
265*	XIII ¹	x	3	5	IIE	
267	XIV	-			IrA	
268	XIII-XIV	x				
269	1294-5	-	2	-	Ib	2002.41
273	XIII/XIV	x				
274	XIV/XV	-	2	-	Ib	
276	XIV ²	-	2	-	Ib	
278	XIII	-	1	-	Ir	
279	XIII ¹	x				
286*	XIV	-	1	5	Ib	
288	XIV	-	1	-	Ir	
289	XIV	-			IrA	
292	XIV	x	1	-	Ib	
293*	XIII ²	x	2	-	IID	
294	XIV	x				
300	XIII/XIV	-	1	-	Ib	
301	XIV	x			IbA	
303	XIII-XIV	-			IIF	
304	XIV	-			IbA	
305*	XIII-XIV	-	3	5	Ir	
307*	XIII ^{med}	x	-	-	-	
318*	XIII ¹	x	1	-	II	
344*	XIV ¹	-	2	-		
345*	XIV ¹	-	1	-		

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
346	XIV	-			IbA	
347	XIII	x			IbA	
349	XIII ²	x	1	-	Ir	
351	XIII ^{med}	-			Ir	
352	XIII/XIV	-			IbA	1981.51; 2002.34
353	XIII/XIV	x	2	-	Ir	
354	XIV	-	2	-	IrA	
355	XIII-XIV	x	1	-	IrA	
356	XIV	x	1	-	IrA	
360	XIV	-			IbA	
361	XIV	-			IbA	
362*	XIV	-			IIF	
363	XIV	-			IrA	
365	XIV ¹	-	1	-	IrB	1981.76; 2002.36
366	XIII-XIV	-	1	-	IbA	
367	XIII/XIV	x				2002.36
368	XIII/XIV	x				
369*	XIV	-	1	-	IIA	
370	XIII/XIV	-	2	-	IrA	
372	XIV ¹	-	2	-	IbA	
375	XIII	-			IbA	
377	XIII/XIV	-	1	-	IbA	
378*						
380	XIII	-	2	-	IbA	
381*	XIII ²	-	2	-	IbA	
382	XIV ¹	-	1	-	IbA	
391	XIII	x	1	-	IrB	
392	XIII ¹	x	3	-	IbA	
393*	XII/XIII					
395	XII-XVI	x				1981.27
398	XIV	x	1	-	IIF	
400 }	XII/XIII	-			IrA	1981.24; 2002.44
401 }	XII/XIII	-				
402	XII ²	-	1	5	IIF	

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
403* }	XII/XIII	-	1	-	IID	1981.28; 2002.43
404* }	XII/XIII	x	-	-	-	
405	XIV ²	-	1	-	IID	1981.34; 2002.23
406	XII ¹	x	1	-	IID	
415	XIV	-	3	-	IbA	
416	XIV ²	x	1	-	II	
418*	XIII/XIV	-				
424	XIV	x	1	-	II	
427*	XV ²	x	1	-		
428	XIV	-	1	-	IrA	
429	XIV ¹	-	1	-	IbA	
430*	XIV ¹	-	2	-	II	
463	XIII-XIV	-	1	-	IbA	
464	XIII	-	1	-	IID	
465	XIV ²	-	1	-	IbA	
466*	XIV	-	1	-	IrA	
467	XIII-XIV	-	2	-	IID	
468	XIV	-	1	-	IID	
471	XIII ¹	-	1	-	IbA	
472	XIV/XV	-	1	-	IbA	
474	XIII-XIV	-	1	-	Ib	
478	XIV ¹	-	1	-	IrA	
480	XIII ²	-	1	-	IbA	
481	XIV	-	1	-	IbA	
482	XIII ²	-	1	-	IID	
485	XIII-XIV	-	2	-	IbA	
486	XIV ¹	-	2	-	IbA	
487	XIV	-			IrA	
488	XIV	x	1	-	IrA	
489	XIV-XV	-	3	-	IbA	
491	XIV	-	2	-	IID	
493	XIV	-	1	-	IbA	
496	XIII-XIV	-	3	-	IbA	
497	XIII-XIV	-	1	-	IbA	
498*	1340	-	2	-	IrA	

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
499	XIV	-	1	-	IbA	
501	XIV	-	1	-	IbA	
502	XIV ²	-	2	-	IIF	
503	XIV	-			IrA	
506	XIV	-	3	1	IbC	
509	XIV	-	1	-	IrA	
510*	XIII-XIV	-	1	1	IbA	
511	XIII	-	1	-	IbA	
512	XIII ²	-	2	-	IbA	2002.68
513	XIII/XIV	x	1	-	IrA	
514	XIII-XIV	-	2	-	IrA	
516	XIII ²	-	3	-	IrA	
517	XIV ²	x	1	-	IbA	
519	XIII ²	-	1	-	IrA	
520	XIV	-	1	-	IrA	
521	XIII/XIV	-			IbA	
522	XIV	-	1	-	IrA	2002.69
523	XIII-XIV	-	2	-	IbA	
524	XIV	-	1	1	IrA	
527*	XII ²	-				
528	XIII ²	x	1	-	IID	2002.67
529	XIII ¹	-	1	-	IbA	
530	XIII-XIV	x	2	-	IrA	
535	XIII-XIV	-	1	-	IrA	
536	XIII-XIV	-	1	-	IID	
537	XIV/XV	-	1	-	IbA	
539	XIII-XIV	-	1	-	IbA	
542	XIV ²	-	1	-	IbA	
544	XIII ^{med}	-			IrA	
546	XIII	-	3	-	IrA	
548	XIV	-	1	-	IbA	
549	XII/XIII	-	1	-	IIF	
552	XI/XII	-			IbA	
553	XIV	x	1	-	IID	
555	XIV ²	-	1	-	IbA	

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
GS						
1/2	XIII ¹	x				
4/1	XIII ²	x				1981.79; 2002.3
5/191	XIII ²	x				1981.79; 2002.3
7/43*	XIII ²	x	-	-		
8/42	XIII	x				
9/47	XIII ²	-			IrA	
11/11	XIII	x				
13/142	XIV/XV	-	1	2	IrA	1981.58; 2002.42
16/196	XII ^{ex}	x				1981.25; 2002.9
17/195						2002.9
18/194						
19/193						1981.26; 2002.9
20/192		XII ²	x			
21/68	XII ²	-			IbA	
22/41	XII ²	-			IrA	
24/49*	XIV	x	1	5	IrA	1981.53
26/91	XIII ¹	-	1	-	IbA	1981.46; 2002.29
27/26	XIV	-	1	-	IbA	
28/20	XIV	-			IbA	
29/50	XIV	x			IbA	
30/74	XIV	x				
32/160	XIV ¹	-	1	-	IrA	
33/51	XIV/XV	-	1	-	IrA	1981.54
34/120	XIV	-			IIF	
35/146	XIV ²	-			IbA	1981.49
36/148	XIII ²	-	2	-	IrA	
41/133	XIV	x ²	1	-	IbA	
44/63	XIII/XIV	-	2	-	IrA	
46/57	XIV ²	-	2	-	IrA	
49/18*	XV ²	x	-	-		1981.67; 2002.60
78/182	XVI ²	x ²				
93/61*	XIII ²	-	2	-	IrA	2002.64
94/65*	XIV	-				2002.64
95/130	XIII ²	-	1	-	IbA	

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Lit.
			(a)	(b)	(c)	
96/86	XIII/XIV	-			IbA	2002.72
99/112	XIII ^{ex}	-			IbA	
101/135*	XII/XIII	-			IIF	
102/125	XIII ²	x				
103/129	XIV/XV	-	1	-	IrA	
104/132*	XIV/XV	-	3	-	IID	
105/53	XIV/XV	-			IrA	
108/72*	XIV	-			IbA	
109/147	XIV	-	1	-	IbA	
110/80	XII	-			IbC	
111/178	XIV ⁱⁿ	-	1	-	II	
119/197*	XII/XIII					
120/159* 121/158 }	1474	x				
160/4	1481	x				

OB 29: het handschrift had waarschijnlijk oorspronkelijk één, later twee sluitriemen.

OB 54: het in het handschrift bewaarde titeletiket is ongewoon: zeer klein van afmetingen en geschreven in een onversierde textualis formata; het boekblok vertoont geen sporen van een kettingklamp.

OB 71: het etiket met het opschrift ontbreekt in het titelschild.

OB 95: bij de restauratie zijn de platten van plaats verwisseld; zij zijn veel te groot voor het boekblok.

OB 98: bij de herbinding van dit late handschrift zijn de oude schutbladen van plaats verwisseld, zodat sporen van het titelschild in het huidige voorschutblad zichtbaar zijn; het bewaarde titeletiket is uitzonderlijk wegens zijn ongewoon, hakerig schrift en omdat het begint met een zwarte, met rood aangestreepte majuskel; wij hebben het onder enig voorbehoud onder Groep II gerangschikt.

OB 108: dit handschrift wordt als een vervolg op het veel oudere OB 107 beschouwd.

OB 123: de kettingklamp was bevestigd aan het achterplat, het titelschild staat op het voorplat (het gaat blijkbaar niet om een verkeerde restauratie); dit kleine handschrift nam dus waarschijnlijk een uitzonderlijke plaats in de bibliotheek van Ter Doest in.

OB 126: ondanks de lange titel die erin staat neergeschreven is het titelschild opvallend klein.

OB 136: het kleine, onderaan geplaatste en nagenoeg vierkante titelschild is bepaald ongewoon voor Ter Doest; het heeft geen metalen kader en het hoornen venster is (thans) nagenoeg ondoorzichtbaar.

OB 159: dit handschrift was wel een *liber catenatus*, maar zijn 16de-eeuwse band had noch doppen noch titelschild. Houdt dit verband met het feit dat het eigendom was van Iohannes de Pascuis?

OB 186: de middeleeuwse band is niet meer aanwezig, maar de nog merkbare afdruk van de kettingklamp heeft enige gelijkenis met de vorm van de klamp die wij als typisch voor de Duinenabdij hebben beschouwd.

OB 196: wordt hier aan Ter Doest toegeschreven op grond van het feit dat het verdwenen titelschild sporen heeft achtergelaten bovenaan het achterplat van de oude band.

OB 202, 204, 205, 206: noteer dat de tioletiketten van deze vier handschriften dezelfde formule vertonen, die door De Poorter niet helemaal correct is gelezen: *Primum (Secundum, Tercium, Quartum) scripti S. Thome*. OB 206 is het enige handschrift uit Ter Doest waarvan de kettingklamp bewaard is.

OB 238-241: drie banden van de *Pantheologia*, met een kleinere vierde *Tabula*-band, gekopieerd door de bekende kopiist Guillelmus de Predio en in 1482 gekocht door Hendrik Keddekin, abt van Ter Doest. De reeks is gedeeltelijk herbonden. In OB 240 en vooral in OB 241 is het duidelijk dat de eertijds aanwezige kettingklamp de vorm had van wat wij de Duinenklamp genoemd hebben.

OB 244: één van de zeldzame niet-liturgische handschriften zonder titelschild; toch was het een *liber catenatus*. De codex valt op door zijn oorspronkelijke paginering (geen foliëring!) in rode inkt, het opschrift in cursiva van de eerste eigenaar in de 14de eeuw, Willem van Bassevelde, en het opschrift van Ter Doest in de 15de eeuw, eveneens in de voor een dergelijke nota ongebruikelijke cursiva.

OB 265: het tioletiket van de 13de eeuw, dat nu in een typisch Ter Doest kader met sierspijkers bevestigd is in het midden van het achterplat, bevond zich ongetwijfeld oorspronkelijk onderaan het achterplat (de sporen van dat eerste titelschild hebben exact dezelfde afmetingen als het nieuwe) en had naar alle waarschijnlijkheid evenmin een metalen kader als OB 76 en 146.

OB 286: de band is gereproduceerd in *Besloten wereld*, p. 110.

OB 293: ook hier heeft men de indruk dat de kettingklamp van het "Duinen-type" was.

OB 305: de vervanging van de oorspronkelijke ene sluitriem door twee sluitriemen dateert waarschijnlijk van dezelfde tijd als de vervanging van het oorspronkelijke kleine titelschild onderaan het achterplat door een groot titelschild in het midden.

OB 307: zoals te verwachten had dit liturgische boek noch ketting, noch titelschild.

OB 318: het is merkwaardig dat dit liturgische handschrift wél een *liber catenatus* was; het titelschild is ongewoon klein en het eigendomsmerk in het handschrift, hier gedateerd 1468, is in hetzelfde cursieve schrift en in ongeveer dezelfde bewoordingen gesteld als in OB 244.

OB 344 en 345 zijn twijfelgevallen. Deze twee grote handschriften van Romeins recht waren voorheen in het bezit van een zekere Walter van Hulsterlo; deze bezat ook OB 352, eveneens een grote codex met één van de basisteksten van het Romeins recht, die het eigendomsmerk van Ter Doest draagt. Men is dus geneigd te veronderstellen, dat OB 344 en 345 uit dezelfde abdij afkomstig zijn; daarop kunnen ook de plaats van de titelschilden en het gebruik van de typische spijkers met sierkoppen wijzen; daartegenover staat dat de afdruk, die de kettingklamp op de banden heeft achtergelaten, de vorm heeft van de Duinenklamp, en dat het opschrift op beide titeletiketten niet met een gekleurde initiaal begint.

OB 362: bij de herbinding zijn de voordek- en schutbladen naar achteren in het boek verplaatst, zodat de sporen van de kettingklamp nu onderaan het achterdekblad zichtbaar zijn.

OB 369: het lijkt niet uitgesloten, dat het plan bestond de titel op het titeletiket met een rode penwerkinitiaal te laten beginnen, maar dat om een of andere reden het penwerk nooit is uitgevoerd: in dat geval zou de code IrA zijn.

OB 378: daar dit een kopie is van OB 379, dat uit de Duinenabdij afkomstig is, kan men met Lieftinck (*De librijen*, p. 21) aannemen dat het uit Ter Doest komt.

OB 381: het grote titelschild is scheef geplaatst.

OB 393: dit handschrift bevat het vervolg van GS 119/197, dat wij aan Ter Doest toeschrijven, en zal dus wel uit dezelfde abdij afkomstig zijn.

OB 403-404: men kan zich afvragen in welke mate deze twee delen van het *Passionale* een geheel vormen, als men niet alleen vaststelt dat hun formaat sterk verschilt, maar ook dat de band van OB 404 in tegenstelling met die van OB 403 nooit een titelschild gedragen heeft.

OB 418: de beroemde *Codex Dunensis* werd door Dom Nicolas Huyghebaert op goede gronden aan Ter Doest toegeschreven. Zie Hoste, *De handschriften van Ter Doest* (cfr. n. 3), p. 214; vgl. trouwens CCB, I, 54.

OB 427: dit late handschrift heeft een ruige, archaisch uitzienende band, twee sloten in plaats van sluitriemen en een titeletiket geschreven in een onhandige textualis zonder gekleurde initiaal.

OB 430: nog een handschrift waarvan het titelschild, met zijn opschrift en typische sier-spijkers, op Ter Doest wijst, maar de kettingklamp blijkens de sporen die hij heeft achtergelaten van het "Duinen-type" was.

OB 466: het titelschild heeft hier de vorm van een onregelmatige vierhoek.

OB 498: zoals in OB 381 is het titelschild scheef gemonteerd.

OB 510: toen het handschrift nog twee sluitriemen had bevond er zich een klein titelschild bovenaan het achterplaat; wellicht ging men over tot één sluitriem om op dezelfde plaats het huidige, grote titelschild te kunnen monteren.

OB 527: wordt aan Ter Doest toegeschreven omwille van het rechthoekige spoor dat de kettingklamp op het boekblok heeft achtergelaten.

GS 7/43: de oude band van dit handschrift vertoont sporen van een kettingklamp, maar niet van een titelschild.

GS 24/49: dit is het enige bekende handschrift waarvan het oorspronkelijke titelschild groter was dan het huidige.

GS 49/18: dit rijkverluchte missaal in een gesigeneerde paneelstempelband vertoont, zoals te verwachten, geen sporen van kettingklamp, doppen of titelschild.

GS 93/61: behalve de gewone sporen van een kettingklamp bovenaan het voorplat vertoont dit handschrift ook dergelijke sporen *onderaan* hetzelfde plat; zij dateren wellicht uit de tijd dat het handschrift nog aan een Franse bibliotheek toebehoorde (de familie de Pressiaco, die het handschrift bezat vóór het naar Ter Doest kwam, had banden met de kathedraal van Beauvais).

GS 94/65: het titelschild is niet bewaard, maar de afdruk van een rechthoekige kettingklamp wijst op Ter Doest; ook bevindt zich op het voordeksblad een inhoudsopgave in hybrida in dezelfde hand als soortgelijke opgaven in OB 466 en 472.

GS 101/135: waarschijnlijk tengevolge van een fout bij het herbinden is de afdruk van de kettingklamp nu zichtbaar bovenaan het achterdeksblad.

GS 104/132: dit handschrift neemt een totaal afwijkende plaats in doordat de kettingklamp bovenaan het achterplat bevestigd was, de sluitriemen aan hetzelfde plat, en het titelschild op het midden van het voorplat staat (de band is blijkbaar niet gerestaureerd).

GS 108/72: zelfde opmerking als bij GS 101/135, maar hier is de afdruk van de kettingklamp zichtbaar onderaan het achterdeksblad.

GS 119/197: de enige aanwijzing voor de herkomst is hier de rechthoekige afdruk van de kettingklamp.

GS 120/159: zelfde opmerking als bij GS 101/135.

2. Handschriften uit de Duinenabdij

De zes kolommen van deze tabel bevatten volgende gegevens:

Kol. 1: de huidige signatuur van het handschrift. Een asterisk (*) verwijst naar de notities die op de tabel aansluiten;

Kol. 2: de datering van het handschrift;

Kol. 3 (Ex-libris): hier wordt aangeduid of er een eigendomsmerk, een

schenkings- of verwervingsnota of een document in het handschrift aanwezig is dat erop wijst dat het inderdaad aan de Duinenabdij heeft toebehoord;

Kol. 4 betreft het titelschild; onder (a) wordt aangegeven waar op het achterplat het titelschild zich bevindt: 1 = boven, 2 = in de bovenhelft, 3 = in het midden, 4 = in de benedenhelft, 5 = onderaan; onder (b) vindt men, met gebruikmaking van dezelfde codes, waar zich een eventueel voorgaand titelschild bevond; wanneer het handschrift geen middeleeuwse band meer heeft, blijven deze kolommen leeg; wanneer op een oude band geen titelschild of sporen van één of twee titelschilden worden aangetroffen wordt dit met streepjes aangeduid; onder (c) wordt waar mogelijk de hand aangeduid (letters G tot J) die het opschrift heeft geschreven;

Kol. 5: de oude lettersignaturen die op sommige banden voorkomen; *Kol. 6 (Lit.)* vermeldt waar dat van pas komt het nummer van de tentoonstellingscatalogus waarin het handschrift behandeld wordt: 1981 = *Vlaamse kunst op perkament*, 2002 = *Besloten wereld, open boeken* (zie n. 1).

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Sign	Lit.
			(a)	(b)	(c)		
OB							
10	XII	x	5	-		A h	1981.36
15*	XII	x	-	-			
17	XIII	x					
19*	XIII ¹	x	5	-	J	A t	
26	XIII ⁱⁿ	x					2002.5
27	XII ^{med}	x	5	4	H	G c	
28	XIII ¹	x					
39	XIII	x					
47*	XII ²	x					2002.11
48	XIII-XIV	x					
51	XIII	x					
53*	XIV ¹	x					
55	XII	x					1981.1
56	XII	x					2002.12
62	XIII	x					

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Sign	Lit.
			(a)	(b)	(c)		
67	XII	x					
72	XII	x					
79	XII ^{med}	x					
82	XII ^{med}	x					1981.29
83	XII	x	5	5		B e	
88	XII ²	x					
96	XIII	x					
102*	XII ²	x	5	-		F b	1981.68
105	XII/XIII	x	5	4	G		
109	XII, XV	x					
111	XIII ⁱⁿ	x					
116	XII ^{med}	x					1981.32
118	XII/XIII	x					
120	XII ¹	x	5	5		H g	
128	XII ¹	x					
130	XII	x	5	4		F	
131	XII	x					
139	XII ^{med}	x					
143	XIV	x					
152*	XII ¹	x	5	5	G	G x	
156	XII ¹	x					
158*	XII	x	1	-			
161	XII	x					
166*	XIII ⁱⁿ	-	5	-	H		
167	XIII/XIV	x					
171	1306	x					
188	XIV ²	-	5	-	J		
192	XIV ²	x					
200	XIII/XIV	x					
212*	1424-5	x	-	-			
233*	XII/XIII	x	5	-			
245	XIV	x					
260*	XIV	x					
262	XIV	x	5	-	J		
263*	XIV ²	x					

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Sign	Lit.
			(a)	(b)	(c)		
280	XII/XIII	x					
285	XI-XII	x					
290*	XIII ²	x	1	-			1981.95
295*	XV ²	-	5	-	J		
297	XII ¹	x					
302	XII ^{med}	x					
309	XIV	x					
371	XIV ²	x	5	-			
376	XIII	x					
379	XII/XIII	x					
413	XIV	x	5	-	J		
414*	XIV ²	-	4	-			
417	XV	x					1981.92
441*	XV ²	x	-	-			1981.89
476*	XIII/XIV	x	1?	-			2002.71
479	XIII ²	x	5	-			
490*	XIII-XIV	-	5	-	I		
508*	XIV	x	1	-	I		
518	XIII/XIV	x	5	-			
531	X	x?					2002.67
533	XII/XIII	x					
563*	XIII/XIV	-	-	-			
GS							
15/76	1487	x					1981.98
23/48	XIII	x					1981.31
39/174	1471	x					1981.96
40/85*	XIII ²	x	5	-			
45/144	XIV	x					1981.80; 2002.37
50/66	XV/XVI	x					2002.60
51/9	1547	x					1981.66
52/46*	XV	-					1981.63; 2002.60
53/165	XIV	x					2002.57
57/99	XV	x					2002.57
58/101	XV	x					2002.58

Sign.	Dat.	Exl.	Titelschild			Sign	Lit.
			(a)	(b)	(c)		
59/67 } 60/69 } 61/70 }	XV ^{ex}	x					1981.91; 2002.59 2002.59 1981.64
77/98	XIV	x					1981.81; 2002.56
89/54*	XIII ⁱⁿ	x	-	-			
97/13	?	x					
100/113	XIII ^{ex}	x					2002.73
107/62	XII-XIV	x					1981.47
112/111*	XV ²	x	-	-			1981.84; 2002.76
113/78*	1470	x	-	-			1981.82
122/81 } 123/82* } 124/83 }	1471/2	x	5	-			1981.94
154/44	XV ²	x					2002.50
156/115*	XV ²						2002.48
157/188 } 158/189 } 159/190 }	XV ²	x					2002.78 2002.78 2002.78
160/4	1481		x				

OB 15: de band van dit handschrift dateert van de 15de eeuw (Liefinck, *De librijen*, p. 62) en heeft nooit een titelschild gedragen. In de 16de eeuw is de titel op het leder van het achterplat geschreven.

OB 19: de binnenhelft van de kettingklamp schijnt nog aanwezig te zijn onder het dekblad.

OB 47: het boek is herbonden, maar de bewaarde oorspronkelijke dekbladen vertonen geen sporen van een kettingklamp.

OB 53: De Poorter vermeldt niet dat het handschrift 15de-eeuwse eigendomsmerken draagt.

OB 102: de band vertoont de kettingklamp met het wapen van de Duinenabdij aan de binnenzijde van het voorplat; het titelschild is verdwenen; juist erboven ziet men vier spijkergaten van een minuscuul schildje, dat bezwaarlijk een titeletiket kan bevat hebben.

OB 152: terecht brengt Liefinck (*De librijen*, p. 69) deze band in verband met die van OB 10 en 83; de drie handschriften hebben bovendien hetzelfde type van oude signatuur.

OB 158: onder de losse stempels waarmee de band is versierd bevindt zich ook die met het wapen van de Duinenabdij; de binnenhelft van de kettingklamp is bewaard; er is geen vastgespijkerd titelschild, maar een opgeplakt titeletiket; dit, en de voor de Duinenabdij ongewone plaats ervan, is misschien in verband te brengen met de vorige eigenaar van de codex: een kerk van Sint Jan de Doper; wellicht is hiermee de Brugse instelling van die naam bedoeld, ook al is niet bekend dat deze andere boeken dan liturgische zou bezeten hebben: zie CCB, I, pp. 87-90; voor een andere interpretatie, zie Lief tinck, *De librijen*, p. 69.

OB 166: het titeletiket en zijn messing omlijsting hebben de vorm van een langwerpige zeshoek.

OB 212: dit handschrift op papier, geschreven door een *famulus* van de prior van de Duinenabdij, maakte blijkbaar geen deel uit van de conventuele bibliotheek, want de oude band vertoont geen sporen van een kettingklamp of titelschild.

OB 233: op deze band van de 15de/16de eeuw is de kettingklamp met het wapen van de Duinenabdij bewaard aan de binnenkant van het voorplat, zoals in OB 102.

OB 260: het is niet zeker of de aanwezigheid, in dit handschrift, van een sermoe van Helias, abt van de Duinenabdij, voldoende is om de codex aan deze instelling toe te wijzen.

OB 263: De Poorter vermeldt de 15de-eeuwse eigendomsmerken van de Duinenabdij niet.

OB 290: in dit 13de-eeuwse handschrift bevindt het late titelschild (geschreven in hybrida!) zich op het voorplat, de sporen van de kettingklamp zijn zichtbaar op het achterplat; misschien heeft een en ander te maken met het feit dat deze prekenbundel in het midden van de 15de eeuw de persoonlijke eigendom was van Jan Crabbe, toen nog monnik.

OB 295: de binnenhelft van de kettingklamp bleef bewaard.; het titelschild heeft geen omlijsting.

OB 414: een twijfelgeval, te vergelijken met OB 344 en 345, die wij bij Ter Doest hebben gerangschikt: de band vertoont sporen van de "Duinenklamp" en het titelschild op de benedenhelft van het achterplat had oorspronkelijk een omlijsting van perkament, elementen die ons aan een herkomst uit de Duinenabdij doen denken; achteraf kreeg het titelschild echter een messing omlijsting, die bevestigd was met de voor Ter Doest typische spijkers met sierkoppen.

OB 441: het op papier uitgevoerde notitieboek van Adriaan de But maakte blijkbaar geen deel uit van de conventuele bibliotheek, want het was geen *liber catenatus* en de band droeg geen titelschild; vgl. met OB 212.

OB 476: de versiering van de band is vergelijkbaar met die van OB 290; één van de stempels is de ovale stempel met het wapen van de abdij; de band draagt tevens de Duinenklamp met het wapen van de abdij (reprod.: *Besloten wereld*, p 63); er was geen *fenestra*, maar het titeletiket was waarschijnlijk opgeplakt bovenaan het achterplat.

OB 490: de band vertoont dezelfde losse stempels als OB 508 (dat een eigendomsmerk van de Duinenabdij draagt) alsook een afdruk van de Duinenklamp; de platten zijn bij de restauratie van plaats verwisseld; in het ongewoon grote titelschild, met slechts zes spijkers bevestigd en omlijst met een roodlederen kader, staat het titelopschrift ondersteboven.

OB 508: het titelschild, dat wat materiaal en schrift betreft veel gelijkenis met dat van OB 490 vertoont, bevindt zich hier bovenaan het achterplat, is met twaalf spijkers bevestigd en het titelopschrift staat er niet ondersteboven.

OB 563: de band vertoont dezelfde losse stempels als die van OB 508; het is eigenaardig dat dit handschrift wel een *liber catenatus* was, maar geen titelschild had.

GS 40/85: vormt een groep met OB 490 en 508, gekenmerkt door titelschilden met lederen omlijsting; zoals in OB 490 is het titelschild met zes spijkers bevestigd en staat het opschrift ondersteboven; de kettingklamp met het wapen van de abdij bleef bewaard.

GS 52/46: dit missaal, waarvan de band ongeveer dezelfde stempeling vertoont als de Crabbe-handschriften GS 122/81-124/83 en 156/115, had uiteraard noch ketting noch titelschild.

GS 89/54: zoals OB 15 en 563 had deze *liber catenatus* geen titelschild.

GS 112/111: de paneelstempelband van dit Crabbe-handschrift was niet geketend en droeg geen titelschild.

GS 113/78: zelfde opmerking.

GS 122/81, 123/82, 124/83: ook deze Crabbe-handschriften waren geen *libri catenati*, maar hun banden dragen titelschilden in de stijl van de Duinenabdij, echter met een omlijsting uit één stuk messing gesneden.

GS 156/115: mag op grond van zijn inhoud, vormgeving en band als een Crabbe-handschrift beschouwd worden.